

Antropológia és etika Köleséri Sándor műveiben

Erdős Zoltán*

Pannon Egyetem

1. Bevezetés

A nagy hagyományokra visszatekintő egyház- és irodalomtörténet-írás kiválóan feltárta már a 17. századi magyarországi és erdélyi puritanizmus történetét. Remek portrék állnak rendelkezésre a legjelesebb egyházszervezőkről, lelkészekről, írókról. Kevés azonban az olyan feldolgozás, amely az egyes írásokat vagy életműveket önálló teológiai, erkölcsstani rendszerekként értelmezné, rekonstruálná és helyezné el a kor szellemi áramlataiban.

Dolgozatomban a 17. század második felének egyik jeles és népszerű prédikátor-írójával, id. Köleséri Sámuellel foglalkozom, 1677-ben kiadott művét, a „*Szent Iras Ramaiara Vonatott Fél-Keresztyén*” című prédikációs kötetét előtérbe helyezve. Célkitűzésem, hogy kimutassam a sajátosságokat Köleséri teológiai-etikai rendszerében, ezeket fejlődéstörténetileg elhelyezem a szerző életművében, és összevessem a többi puritán író jellegzetes kérdésfeltevéseivel és megoldásaival.

Köleséri Sámuel és műve, a *Fél-keresztyén* bemutatása után három kérdéskörrel foglalkozom: az ember antropológiai jellemzőivel, és az üdvösség felé való előrehaladásával, végül pedig a társadalmiság kérdéseivel. Ennek a három alapvető vonatkozásnak a felderítésével szeretném láthatóvá tenni Köleséri gondolkodásának legfontosabb jellemzőit, az őt foglalkoztató kérdéseket és sajátos megoldásait.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani a dolgozat elkészítésében nyújtott segítségükért Géczi Jánosnak, a PTE BTK Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszéke docensének, Keveházi Katalinnak, a SZTE Egyetemi Könyvtára osztályvezetőjének, és Monok Istvánnak, az OSZK főigazgatójának.

Köleséri Sámuel és a Fél-keresztyén

A puritánus mozgalom kettős célt tűzött maga elé. Be akarta teljesíteni a félbemaradt reformációt mind egyházszervezeti és egyházfegyelmi, mind pedig etikai vonatkozásban.¹ Mindenek előtt az egyház felépítését igyekeztek átalakítani, megtisztítani a világi hatalom befolyásától és a hierarchia minden formájától, hogy az ősi, evangéliumi egyházhoz válják hasonlóvá. Evvel függött össze a nem biblikus, „pápás” szertartások elhagyása, és a skolasztika elvetése az iskolai oktatásban.

Emellett a vallást átélte, mindennapi gyakorlattá kívánták tenni az emberek életében, közvetlen kapcsolat kiépítését szorgalmazták Isten és ember közt, Jézus által. A puritánok szerint a teológia az Istennel való élet tudománya. A kereszténység így nem elsősorban teológiai

* Email: erdoszoli@citromail.hu

¹ Zoványi 1911. 5-9. – Makkai 1952. 63; 65; 93. – Molnár 1994. 26-28. – Ágoston 1997. 11-12; 153.

tudást jelent, hanem napi életgyakorlatot. A puritán szövegek ezért azt a célt szolgálták, hogy tanácsot adjanak az átlagembernek, az élete minden területére kiterjedően, rámutatva bűnös voltára és a megtérés szükségességére. Hittek abban, hogy az ember, bármilyen romlott legyen is, megváltozhat, az Isten kegyelmi közreműködése által. A szerzők ezen túlmenően az egyéni lélek sorsát üdvtörténeti keretekbe illesztették, a történelmi eseményeket Isten igazságszolgáltatásaként és nevelő munkájaként értelmezték.²

A puritán irányzat egyik legfontosabb és legsikeresebb erdélyi iskolája a váradi volt. Váradon az 1650-es évek második felében többször került sor viharos megmozdulásokra a puritán prédikátorok érdekében, akiket az országgyűlés s az ortodox püspökség igyekezett elmozdítani helyükről. 1658-59-ben itt valósult meg nagy sikerrel az erdélyi presbitérium mintapéldája.³ Ebben a szellemi közegben mozgott a Köleséri család. Köleséri Mihályt már radikális puritán nézetei miatt függesztette fel az 1646. évi szatmárnémeti nemzeti zsinat (keményen elítélte, az ördög beszédének mondta például a megszerkesztett imádságokat).⁴ Fia, Sámuel, hollandiai és angliai egyetemi évek után ide tért haza 1657-ben. Nem sokkal később elfoglalta a váradi iskola teológiai tanári állását, és részt vett a Váradi Biblia kiadásának munkálataiban.

Köleséri fiatal korában minden bizonnyal radikális puritán nézeteket vallott. Angliai tanulmányai idején érdekelte a politika, üdvözölte az angol változásokat, élte Cromwellt – legalábbis erre utalnak cambridge-i könyvvásárlásai és bejegyzései.⁵ Később azonban ez a hevület alábbhagyott, és már nem annyira az egyházszervezői célok és prófétai hevület mozgatta, mint inkább a felekezetek és irányzatok közti béke előmozdítása, „*a csendesen építkező, vigasztaló pásztori*” lelkület.⁶

Köleséri művein kimutathatók bizonyos coccejánus hatások, amelyek már váradi tanulmányai alatt, tanárai és Tofeus Mihály révén megérintették. Peregrinációja során, 1655 februárjában magának Coccejusnak vezetése alatt készítette 12 lapos disputációját, *De Christi Potestate* címmel. Évekkel később, 1666-ban kiadott imádságai szintén a coccejánus kegyesség hatásait mutatják.⁷ Azonban Coccejus egyik központi tézise, a predestináció-tant kikezdő, annak helyébe lépő szövetség-tan nem lelhető fel Köleserínél.

Marginálisan ugyan, de megjelennek Comenius pánszófikus nézeteinek hatásai. Eszerint az üdvkeresés egyik legfőbb eleme a tudás, a képzettség és a nyelvismeret, ami segít áthidalni a bábéli zavart, és megteremteni a kommunikációt az egyének és közösségek közt. 1679-ben, a fia halálára írt gyászvers kiemeli a gyermek tanulmányait, átlagon felüli tehetségét, hogy „*Ideje felett volt a' Tudománya-is.*”⁸ Köleséri egyéb műveiben megjelenő tudás-fogalom azonban nem feltétlenül utal a pánszófiára.⁹

Egyáltalán nem találunk hivatkozást a karteziánus elvekre.¹⁰ Ugyan a váradi, majd 1660-tól a debreceni kollégiumban több munkatársa is a legkorszerűbbnek számító descartes-i ismeretelmélet és ontológia híve volt (Mártonfalvi Tóth György, a fizikát karteziánus alapon tanító Szilágyi Tönkö Márton, valamint a földrajzzal és történelemmel foglalkozó Lisznyai Kovács Pál¹¹), Köleserínél hasonló eszmék nem találhatók. Nem tárgyalja például a test és lélek kapcsolódását, ami pedig magától értetődő lehetőséget adott volna karteziánus nézetei kifejtésére, és amelynek például Apáczai már komoly teret szentelt.

Apáczai hatásai Köleséri művein másban, és inkább nyelvi, formai vonatkozásokban fedezhetők fel. Megérintette egyrészt az Apáczai által művelt nyelvújítás, az idegen terminusok

² Kovásznai Péter kijelentését id. Zoványi 1911. 366-367. – Balogh 1995. 327-329. – Nagy 1985. 181.

³ Makkai 1952. 167; 170; 176-177.

⁴ Molnár 1994. 30.

⁵ Gömöri 1989. 81.

⁶ Csorba 2002a. 93. – Csorba 2002b. 229. – Petrőczy 2006. 96.

⁷ Kathona 1987. 408. – Gömöri 1989. 80. – Csorba 2002b. 220.

⁸ Petrőczy 2002. 121-122.

⁹ A Petrőczy Éva által használt idézet a *Fél-keresztényből* mindössze arról szól, hogy fontos a tudás és a buzgóság egyensúlya. (Köleséri 1677a. 66.) Ez azonban önmagában nem bizonyítja Comenius hatását.

¹⁰ Bár Szabó Géza úgy vélte, Köleséri törekedett arra, hogy összeegyeztesse a református ortodoxiát a karteziánizmussal. (Dienes 2002. 24.)

¹¹ Makkai 1985. 1501; 1520.

tartalmának lehető legpontosabb visszaadása magyar szavakkal. Másrészt pedig jellemző volt mindkettejükre a teológiai fogalmak magyarázata, lefestése természeti képekkel.¹²

Köleséri a három szent nyelv, a latin, a görög és a héber elsajátítása után peregrinációja során tanult meg arabul és angolul; ez utóbbit olyan színvonalon sajátította el, hogy önálló szónoklatot is tudott tartani angol közönségnek. Minden biztonnal felkereste a kor egyik legjelesebb hebraistáját, Ralph Cudworth-t, a Christ College igazgatóját.¹³ Hazatérte után pedig tanította is a szent nyelveket, saját megállapítása szerint „nem kicsiny haszonnal”.¹⁴ Prédikációiban rendkívüli nyelvtudását mindössze szómagyarázatokként, a bibliai szöveghelyek precíz értelmezéseként tudta használni. Az exegetikai részletekben időnként támaszkodik a tekintélyes Béza és Piscator, valamint Grotius, Pareus és Brigtmannus szövegmagyarázataira is,¹⁵ de szavaiból úgy vehető ki, hogy helyenként az autentikus bibliafordításokat saját magyarázataival is összevetette.¹⁶

A *Fél-keresztény* műfaja az angol *conduct-book*nak felel meg, aminek jelentését magyarul az „istenes és tisztességes élet vezérkönyve” kifejezéssel lehet megfelelően visszaadni. Csorba Dávid meghatározása szerint e műfaj kétféle elemet tartalmaz. Statikus elemei az ekkleziológia, martirológia, a teológiai és filozófiai norma- és célrendszer. Reflektált, dinamikus elemei pedig az üdvrend, a kegyességgyakorlás módja, amely mindig az adott közösséghez szólva jelenik meg.¹⁷ A vezérkönyv feladata az volt, hogy segítsen az egyéneknek a kiválasztottság jeleit felkutatni, és hogy programszerűen megfogalmazza a „tennivalókat” a lelki életben.¹⁸ Maga Köleséri így fogalmazza meg műve célkitűzését: „hizelkedés nélkül le-vonnyá az áll orczát és meg-mutatya ki légyen a' rothatt és ép, Fél és Egész keresztény.”¹⁹

A szerző egy húszfokú létrához hasonlítja az ember előmenetelét: célja megmutatni, hogy a fél-keresztény, vagyis a megtéretlen, kegyelemmel nem rendelkező ember mennyire a kegyesség formája szerint élhet, milyen magas tisztjei lehetnek, és mégsem jut be a mennyek országába. Bár Kölesérinél és későbbi értelmezőinél is felbukkan a gondolat, hogy a létra fokai egy tanulási, tökéletesedési folyamat elemeit jelölnék,²⁰ ennek ellenére több jel éppen az ellenkezőjére utal. A lajtorja nem egy valós processzus jelképe vagy analógiája. A húsz fok által jelzett húsz erkölcsi követelmény nem egy fokozatosan végbemenő folyamatot jelent, hiszen egyik fok sem előfeltétele a másiknak, és egyik sem értékesebb a másikonál; az üdvösséghez a követelmények egyidejű teljesülésére van szükség.

A mű szerkezete azt sugallja, hogy szerzője célja a puritán irodalomban kedvelt „keskeny út – szűk kapu” toposz explikálása volt. Azt kívánja bemutatni, hogy milyen nehéz és embert próbáló az üdvösség útja, mennyire sok követelménynek kell megfelelni. A szöveg nagy részét ezért annak körülhatárolása teszi ki, ami nem megfelelő, ami elégtelen. Nem véletlen, hogy a 10 prédikációból 9 a fél-keresztény lajtorjájának fokaiival foglalkozik.

Köleséri a *Fél-keresztény*ben mindvégig az emberre összpontosít, éppen csak felsejlik helyenként a két póluson Krisztus és a sátán alakja; a transzcendens szereplőkről csak egy-egy rész kérdés kapcsán szól röviden. Azonban még az emberrel kapcsolatos témáknak is csak bizonyos oldalait taglalja. A cselekvés és a szabad akarat mint etikai probléma alig jön számításba, szinte mindvégig lelki beállítottságokról van szó. Számára az Istennel való kapcsolat az elsőrendű; ezért meglepő, hogy a szeretetről is meglehetősen keveset és akkor is elég életszerűtlenül ír.²¹ Szintén nem beszél Köleséri az élet tartamáról és a halálról sem, amely pedig fontos antropológiai jellemzőket világíthatna meg.

¹² Csorba 2002a. 91.

¹³ Gömöri 1989. 81.

¹⁴ Köleséri: Idvesség sarka, id.: Petróczi 2006. 98.

¹⁵ Köleséri 1677a. 5; 169. – Köleséri 1677b. 4-5.

¹⁶ Köleséri 1677a. 31.

¹⁷ Csorba 2002a. 89.

¹⁸ Molnár 1994. 36. – Tóth 2000. 218.

¹⁹ Köleséri 1677a. A2v.

²⁰ „ennek a' Lajtorjának edgyik vége a' földön vagyon, a' másik az Egekben.” (Köleséri 1677a. 216. – Csorba 2002a. 92.)

²¹ Köleséri 1677a. 90-94.

A *Fél-keresztény* témaválasztásaira nagy hatással voltak a történeti események. 1661 után a puritánus mozgalom meggyengült, lassan elhaltak a társadalmi és egyházszerkezeti reformkezdeményezései.²² A gyászévtizedben, az erőszakos ellenreformáció csapásai alatt megfáradók sokan katolizáltak, és áttérésük okait könyvekben is közzétették. Köleséri ebben a szellemi környezetben buzdított állhatatosságra műveivel, az *Idvesség sarka* második kiadásával és a *Fél-keresztény*nel. Jellemző, hogy művei nyomdába adása előtt érkezett meg hozzá a gályarabságra ítélt lelkész, Kocsi Csergő Bálint segélykérő levele.²³

A történeti közeg néhány év alatt komoly hatást gyakorolt témaválasztásaira. Az 1673-ban megjelent prédikációskötete, az *Arany Alma* még sok vonatkozásban tárgyalja a közösség problémáit, az ember és közösség viszonyát, és rengeteg polemikus részletet tartalmaz a katolikusokkal (főleg Bellarminnal) és az unitáriusokkal szemben.²⁴ A négy évvel későbbi *Fél-keresztény* azonban ilyen elemeket már alig tartalmaz: egyáltalán nem vitatkozik, és szinte teljesen elhanyagolja a közösséget, legyen szó akár az egyházközségről, akár a nemzetről.

A *Fél-keresztény* angol szerzők munkáiból építkezik, amelyek közül Köleséri kiemeli Antonius Burgessius, Matthaeus Medus, és Thomas Hookerus írásait.²⁵ Azonban tökéletesen sikerült egységes egészévé összeállítani a gondolati alapanyagot, a prédikációkon egyáltalán nem vehető észre, hogy több alpmű felhasználásával készültek. Köleséri a protestáns szerzőknél megszokott vállrándítással intézi el, hogy műve fordítás: „*Hogy Anglus Authorokkal éltem ez Munkában, senkinek bántódására ne légyen: Irjon más-is, akár Indiai, akár Chinai, akár Szerecsen könyveikül, ha jót ír én örömet olvasom.*”²⁶ Köleséri minden bizonnyal a megszokott fordítói gyakorlat szerint járt el. Általános volt a fordításoknál az alpművek jelentős bővítése, átdolgozása, az új mű a sajátos magyar igényeknek megfelelően gyakran kontemplatívabb lett, mint angol eredetije.²⁷

Bár a puritán szerzők irodalmi magatartásában lényegi mozzanat a költészet elrejtése, a szépírói szándékok és kvalitások háttérbe szorítása,²⁸ még a legszigorúbb prédikátorok sem mellőzik teljesen a művészi kivitelezés igényét.²⁹

Köleséri műve irodalmi formáját tekintve felemás. A szárazan és precízen, szinte tudományos igénnyel, filológiai pontossággal magyarázó etikai-teológiai részeket retorikai kérdések, felszólítások, hasonlatok, példázatok szakítják meg és teszik változatossá. A prédikációk előadásakor igen hatásos lehetett a szónoki kérdések halmozása. Máskor szinte gúnyos modorú kérdéseket intéz a hallgatósághoz, hogy felrázza őket, megmutassa, sokszor mennyire ostobán viselkednek. „*Ha a' Jesus Christus nem volt méltó arra, hogy ő reá szert tégy, miért vallottad őtet? Ha méltó volt, miért nem ragaszkodtál hozzá? (...) Ha a' Vallás nem jó, miért vallod azt? Ha jó, miért nem gyakorlod azt?*”³⁰ A dorgálás után azonban a vigasztaló részben már azonosítja magát a gyülekezettel, önmagát a bűnös közösségben helyezi el: „*Oh Uram micsodák vagyunk hát mi, kik ezeknek csak a' nyomát sem érzük el?*”³¹ Köleséri hasonlatai igen szemléletesek, könnyen érthetőek; a bonyolult filozófiai fogalmakat is meg tudja magyarázni egyszerű példák segítségével. A substantia fogalmát például így teszi érthetővé:

²² Makkai 1952. 181.

²³ Csorba 2002b. 223; 230.

²⁴ Sokszor csak félmondatokban utal a vitás pontokra, de egész prédikációt is szentel a hitvitának. (Köleséri 1673. 80-93.)

²⁵ Ezeket a kutatásnak még nem sikerült azonosítania. (Csorba 2002a. 91.)

²⁶ (Köleséri 1677a. A3v.) – Vö.: „*mit nem veszünk másokból, ha más kaptára ütjük is? Nints a nap alatt uyság.*” (Milotai Hegedűs Jánost id. Tarnóc 1978. 49.)

²⁷ Petrőczy 2002. 26.

²⁸ „*Nevetséges dolog volna bizonyára a Szentírás felől prókatori piperével szólani...*” (Medgyesi Pál: Praxis Pietatis. Id.: Tarnóc 1978. 52. – Petrőczy 2002. 61. – Ld. még: Nagy 1985. 12. – Petrőczy 2006. 21.)

²⁹ Geleji Katona István műveit elemezve Tarnóc 1978. 78-89.

³⁰ Köleséri 1677a. 193.

³¹ Köleséri 1677a. 11.

„Valamelly dolog részesül az egész dolognak természetiben, része az az egész dolgonak; az aranynak a' morsájais arany...”³²

Köleséri az igazi kegyesség kialakulásában nagy szerepet szán a képzelőerőnek,³³ ezért gyakran említi a prédikációkban példázatokat. Olykor angol mártírtörténetekből, de sokszor csak a hétköznapi életből vett, néha mulatságos történetekkel világít meg fontos erkölcsi kérdéseket. A pusztán természet szerint való bünbánatot például egy felszíni sebhez hasonlítja, ami hamar begyógyul és nyoma sem marad; viszont az igazi töredelem csontig hatoló sebhez hasonló, ami napokig tartó lázat okoz, és aminek örökre helye marad.³⁴ A félelemből tett bűnvallomás pedig olyan, mint a hajósok, akik utólag megbánják, hogy a viharban a tengerbe dobálták a felesleges terheket.³⁵ A nyelvi humor jelenik meg meglehetősen szerkezetű, könnyen megjegyezhető mondataiban: „senki sincs messzebb az Isten Országához, mint a' ki nem messze van az Isten Országához.”³⁶

Ha marginálisan is, de helyet biztosít a költészetnek, idéz egy rövidke verset a méltóság, gazdagság, gyönyör hiábavalóságáról. A botladozó kis verszet igazi értéke abban rejlik, hogy jelzi, a puritán prédikátornak volt igénye a poézisre, és azt nem vetette el mindenestül.³⁷ Ezek az irodalmi formák tették lehetővé, hogy mindenkinek hasznára válhassanak, ha nem is látták át az előadott gyakorlati etikai rendszer napokig, vagy hetekig húzódó kifejtését.

Köleséri a puritán homiletika szabályait alapjaiban megtartotta, bár meglehetősen szabadon kezelte őket.³⁸ A legtöbb prédikáció elejéről elmarad a bevezetés, vagyis a summa és a részek megjelölése. A szöveg nagy részét uralja viszont a „tudomány” kifejtése, ami egybeolvad a „magyarázattal” és az „okaival”. A hasznok előadása és a befejezés, összefoglalás a prédikációk végén szintén elmaradt, egyrészt mert nem akarta megzavarni a kötet egységes rendjét, másrészt mert „magok-is a' Prédikátiok (practica materiáról lévén) merő azon Hasznok.”³⁹ A IX. prédikációt viszont teljes egészében az *usus*oknak szentelte. A kötet egésze tehát bizonyos értelemben az egyes prédikációk felépítését követi. Köleséri nem prédikációkat akart írni, hanem egy meglevő, egységes gondolatmenetet osztott terjedelmi, időtartambeli szempontok szerint tíz prédikációra. A mű önálló, öntörvényű szerkezettel rendelkezik, amelyet nem a prédikációk, hanem a fél-keresztény és egész-keresztény hűsfokú lajtorjája határoz meg.

Az egyes prédikációk tagolása rigorózus precizításra vall: az alfejezetek, számozott bekezdések, dőlt betűvel szedett mondatok miatt a szöveg felépítése nehezen követhető, mindössze a kötet elején elhelyezett listászerű summázat segít az eligazodásban.⁴⁰ A prédikációs kötet mint racionális rendszer azzal az igénnyel lép fel tehát, hogy az olvasó értelmén keresztül hasson az érzelmekre és az akaratra. A prédikáció előszóban előadva más hatást kelt, hiszen ott fontosak a gesztusok, hangsúlyok is; itt a tételek racionális elfogadása mellett már egyenlő súllyal esik latba a lélektani hatás.

Az egyes fokok által jelképezett gondolatmenetekre jellemző, hogy a felvetett kérdést a szerző először részekre bontja, majd az egyes részeket külön dolgozza ki, és azokkal kapcsolatos érveit és indokait is szinte felsorolásként, számozva adja elő. A gondolatmenetet ilyen frázisokkal tagolja: „Illyen négy dolgokból tecczik meg”, „Az Első részben ezek vannak”, „A' Második Részben kettő vagyon”.⁴¹ Ez a többszörös részekre bontás megfigyelhető Medgyesi Pál, Keresztúri Bíró Pál prédikációiban is, és Amesius, valamint Johannes Clark homiletikai elvei nyomán kerültek a magyar prédikációirodalomba.⁴²

³² Köleséri 1677a. 50.

³³ Köleséri 1682a. E2r.

³⁴ Köleséri 1677a. 131.

³⁵ Köleséri 1677a. 35.

³⁶ Köleséri 1677a. 167.

³⁷ Köleséri 1677a. 181.

³⁸ A prédikáció felépítésének elveire Györi 2000. 58-59. – Medgyesi Pál elveit foglalja össze Tarnóc 1978. 99. – A puritán prédikációszerkesztés alapjaira például hozva Mártonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Mihály műveit Nagy 1985. 54-58.

³⁹ Köleséri 1677a. A3v.

⁴⁰ Köleséri prédikációinak szerkezetére Csorba 2002b. 233-234.

⁴¹ Köleséri 1677a. 24. – Köleséri 1672. B1v-B2r.

⁴² Dienes 2001. 127.

Az érvelés másik fontos eleme a szinte párbeszédszerű ellenvetés, ami vagy a szentírási szöveghelyek ellentmondásaira, vagy a lefektetett erkölcsi elvek megvalósításának gyakorlati problémáira utalnak. Az ellenvetésre adott feleletben aztán a kérdést részekre bontja, új megkülönböztetésekkel kimutatja, hogy az ellentét csak látszólagos. A gondolatmenetet minden prédikációban a kifejtett tézissel szembeni ellenvetések, és az azokra adott feleletek lendítik előre; bár ezek szerepe az *Arany Almában* és a *Fél-keresztényben* kisebb, és csak a *Józsue szent maga el-tökéllése* című kései műben válnak központi jelentőségűvé.

Köleséri az arisztotelészi és skolasztikus módszereket átörökítő, ortodox szillogisztikus érveléssel szemben a puritán szerzőkhöz hasonlóan pragmatista felfogást képviselt. A tételek igazságát eszerint nem auktorok tekintélyére hivatkozó elméleti okfejtésekkel kell igazolni, hanem bibliai példák, a mindennapi élet tapasztalatai alapján, vagy alapvető hittételekre támaszkodva. Az intellektuális beállítottsággal szemben így a személyes motívumok jutottak főszerephez.⁴³

Ez határozza meg hivatkozási rendszerét is. Ha tekintélyeket idéz, akkor is csak saját koncepciója kifejtésének rendeli alá őket. Szinte kizárólagos azonban, hogy a régi auktoroktól is csak egy-egy mondatot, vagy anekdotát idéz illusztrációként az elmondottakhoz. Így kerül elő Szókratész, Platón és Arisztotelész neve, egy-egy közmondást idéz Senecától és Tulliusztól.⁴⁴ Példázatokot vesz át John Fox mártírtörténeteiből, a Luther wittenbergi köréhez tartozó Johannes Sleidanus és Georgius Spalatinus műveiből, valamint Scultetus évkönyveiből (ez utóbbiból oldalszám szerint – feltételezhetően a mű kéznél volt a *Fél-keresztény* írásakor).⁴⁵ A középkori teológusok közül kizárólag Szent Ágoston Vallomásait használja,⁴⁶ a koraujkori filozófiai-teológiai terméskből viszont polemikus éllel említi Machiavellit és (az *Arany Almában*) Bellarmint.⁴⁷

2. Az ember felépítése

2.1. Lélek és test

A kereszténység kialakulása óta közhelyszerű megállapítás, hogy a lélek többé-kevésbé éles ellentétben áll a testtel. Ez természetesen jelen van a puritán irodalomban is, amely ezt a konfliktust többféle képpel fejezi ki. A test például Darholcz Kristófnál rosszra csábító, alantas szolgálóként, a lélek pedig a gazdasszonyként jelenik meg. A ház-motívum szerint a lélek úgy foglal helyet a testben, mint egy dobozban, vagy mint egy házban.⁴⁸ Medgyesi Pálnál a test az ördög és a világ szövetségese a lélek megrontására: „*az Eördögh és Világ, nagy hatalmas sok Ellenségec nékünc sokszor nem árthatnának, hanem a magunc teste mint áruló Delilahnc, és Judásunk, az árul-el és ád kézben bennünket.*”⁴⁹

Lélek és test külön entitások, és ez így lesz a feltámadás után is.⁵⁰ Érdekes, teológiai következményekkel is járó kép a külső és a belső ember szembeállítására: „*A' belső emberen a' Lélek avagy az ujjá született rész értetik, melly a' tetsnek avagy az ujjá születetlen résznek ellenében vettetik.*”⁵¹ Ezek szerint míg a lélek képes a javulásra, változásra, a test nem tudja felülmúlni önmagát. Éles ellentét van tehát a lélek és a test között. Egészen más elvek szerint működnek, alapjaiban eltérő értékeket és érdekeket követnek, ezért a köztük levő összeköttetés

⁴³ Zoványi 1911. 64-75. – Nagy 1985. 55.

⁴⁴ Köleséri 1677a. 79; 108; 130.

⁴⁵ Köleséri 1677a. 21. – Györi 2000. 63. – Csorba 2002a. 90.

⁴⁶ Köleséri 1677a. 74; 128.

⁴⁷ Köleséri 1677a. 125. – Csorba 2002a. 90.

⁴⁸ Köleséri 1682a. A3v. – Darholcz 1986. 32-34; 42.

⁴⁹ Medgyesi 1660. 21.

⁵⁰ Köleséri 1666a. 201.

⁵¹ Köleséri 1673. 56. – Köleséri 1677b. 5.

akadozó. A lélek nem tud maradéktalanul uralkodni a test felett, és ezért szükség van az Isten közbejöttére, csak tőle várhatjuk a természetünk megváltoztatását.⁵²

A test azonban, bár romlandó, alsóbbrendű, nem pusztán egy külső váz, sajátos státust és értéket biztosít neki három tény: mivel a testünk az Isten teremtménye, neki is szenteltetett; a halálunk után fel fog támadni; a test „*Christus tagja*”.⁵³ Hasonlóan ír Medgyesi Pál is, kiemelve a lélek és test egymásra utaltságát, a test nemes szerepét: „*Te megszentelted az én lelkemet és testemet, hogy lakó temploma lenne a Szentléleknek...*”⁵⁴ Mindezek miatt szükséges a testet épen és a bűntől tisztán megőrizni, hiszen részt kell vennie az Isten szolgálatában.

A „külső emberrel”, a testtel szemben irányító helyzetben kell lennie a „belső embernek”, amelyre Köleséri (a többi puritán szerzőhöz hasonlóan) felváltva, szinonimaként használja a *lélek* és a *szív* terminusokat. A definíció szerint a szíven nem húsból való szív értendő, „*hanem (moraliter) erkölcsiképpen a belső ember, avagy a Lélek, melynek tehetsége az Értelem s Akarat.*”⁵⁵ Avval, hogy az érzelmeket, az akaratot és az értelmet a lélek egyenrangú⁵⁶ képességeiként tárgyalja, a lélek többé nem elvont metafizikai létező, hanem gyakorlativá válik: megnyilvánulásai mindennap érzékelhetőek, követhetőek és (ami a legfontosabb) befolyásolhatóak. A lelkes munkája így a hívők lelkével való analitikus, formáló-építő, de mindenképpen empirikus tevékenység.

2.2. A lélek képességei

A puritán szerzők nemcsak érveléseik során építenek az emóciókra,⁵⁷ hanem az érzelmek fontosságát is hangsúlyozzák az egyének erkölcsi fejlődésében. Köleséri inti a gyülekezetét, ne elégedjenek meg a kegyesség formájával: a kegyesség tiszteiben (ima, böjt) a valós átélés, odafordulás, figyelem az igazán értékes. Egyáltalán nem is lehetünk képesek az Istenhez emelkedni, vele kapcsolatot tartani világos és őszinte érzelmek nélkül: „*az színes Keresztyén még sem gyönyörködik Istenben, mert nincsenek lelki indulati.*”⁵⁸

Az érzelmek pusztá megléte azonban nem elegendő; meg kell találni azok helyes mértékét. Köleséri ideálja a szenvedélyeit kordában tartó ember, aki megtalálja és megvalósítja a helyes arányokat akkor is, amikor a leginkább felkorbácsolódnak az érzelmek: az istentiszteleti buzgóságban éppúgy, ahogy a gyász során. „*Tilalmazza Isten a' mérték s' mód nélkül való sírást, mikor valaki nem akar meg-vigasztaltatni, de meg-engedi, sőt ugyan hadgya a' mértékletes sírást: fohászokdván hallgass!*” A mértéktelen panasz és siralom „*vétkes és zavaros kútfejekből származik*” (a világ túlságos szeretetéből, Isten végzéseivel való elégedetlenségből), és „*készerű gyümölcsöket-is terem*” (alkalmatlanná teszi a szívet a kegyesség gyakorlására).⁵⁹

Az indulatokat az okosság és a kegyelem révén lehet kordában tartani. Minden érzelmet aszerint kell mérlegre tennünk, hogy mennyire mozdítja elő a „mennyei életet”, és mennyiben orientálódik Istenre. A helyesen működő indulatok „*igazgatója az Isten Igéje (...) czéllýára, végére, modgyára és mértékére nézve*”. Az Isten Igéjéhez szabott buzgóság tehát a „*mennyei tűz*”, „*igaz melegsége s' temperamentuma a' jo indulatoknak*” – míg ha a buzgóságot az ember önkényes szándékai és okoskodásai irányítják, célt téveszt és megbomlik az összhangja.⁶⁰

⁵² „*A' test eszébe nem veheti a' lelkieket, ezért a' mi idvességünknek kezdeti Istentől vagyon, ki a' mi természetünket el-változtattya.*” (Váradai Biblia, Jn. 6,41.) – Ugyanerről beszél Kabai Bodor Gellért is: „*Háborgat a test, én édes Megváltóm (...) Megtérnék, szerelmes Jézusom, tehozzád, de térésemet megakadályozza (...) Szabadíts meg tehát engemet.*” (Id.: Dienes 2002. 22-23.)

⁵³ Váradai Biblia, I. Kor. 6,13-20.

⁵⁴ Medgyesi Pál: Praxis pietatis. Id.: Petrőczy 2002. 25.

⁵⁵ Köleséri: Arany Alma, id.: Csorba 2002a. 91.

⁵⁶ Kálvin 1998. 48; 55.

⁵⁷ Petrőczy 2006. 15.

⁵⁸ Köleséri 1677a. 13.

⁵⁹ Köleséri 1672. B2r – B3r.

⁶⁰ Köleséri 1677a. 65.

Az akaratnak Köleséri műveiben meglehetősen kis szerepe van; csak korai (az *Idvesség sarka*, és az *Arany Alma* című) műveiben tárgyalja néhány részletkérdését.

Rendszeres teológiai művében Köleséri az akaratnak igen komoly hatókört tulajdonít. Az akaratni döntés, választás aktusa tartalmazza egyrészt az értelem munkáját, vagyis a választható dolgok összehasonlítását, és az akarat munkáját, vagyis „Az akaratnak maga meg határozását.”⁶¹ Kiterjed nemcsak a fizikai világra és a társadalomra, hanem a vallás minden belső és külső munkájára is.⁶²

Bár a gondolatot maga nem viszi végig, ennek következménye hogy az ember hatalmában van az Istenhez fűző minden kapcsolat, az istenfélelem, a szeretet, a bizalom, önálló döntéseivel az ember maga alakítja ki a hitét is.⁶³ Későbbi írásában az akarat szerepét és hatókörét igencsak szűkíti majd, már az isteni kegyelem munkájával állítja szembe. Az igaz keresztyénnek inkább kell választani a nyomorúságot, mint a bűnök hasznával járó gyönyörűséget, inkább az atyai dorgálást, mint a bünt⁶⁴ – ez ugyan feltételez bizonyos autonómiát, de az autonómia itt csak a testtől⁶⁵ és a társadalmi kényszerektől⁶⁶ való belső függetlenségként értelmezhető. Az Istentől, az isteni akarattól és kegyelemtől való szabadság kérdésének egyszerűen nincs értelme. Ebben a tekintetben Köleséri teljesen Kálvin és a többi puritán teológus nyomdokain jár. Mikor azt imádkozzuk, „legyen meg a te akaratod”, nem csak az Isten akaratának beteljesülését kívánjuk, hanem azt is, hogy ő teljességgel alávesse a mi akaratunkat az övének, hogy akaratunk teljesen megegyezzen az övével, és evvel együtt új elmét és szívet formáljon bennünk.⁶⁷

Általános nézet a puritán antropológiában az értelem és az okosság megkülönböztetése. Darholcz Kristóf szerint az értelem egyfajta alsóbbrendű, praktikus észhasználat, amely szolgálhatja akár a bűnre vezető alkalmakat is. Az okosság evvel szemben magasabb rendű, valami módon az igazsággal kapcsolódik össze.⁶⁸ Bökényi Philep János – némileg más megkülönböztetéssel – az emberi és az isteni bölcsességet veti össze: az isteni bölcsesség kiterjedése és rendező elve is felülmúlja az emberi ismeretek mennyiségét és logikáját.⁶⁹ A tudás két formáját Apáczai különböztette meg leginkább explicit módon. A természet világosságánál megismerhetőek „az összes dolgok általános tulajdonságai”, elsősorban a fizikai világot érve ez alatt. Szintén természetes ész sajátja a dialektika, a vitatkozás tudománya. A kegyelem, vagy a Szentírás fényénél evvel szemben az emberi élet és a kinyilatkoztatás válik érthetővé.⁷⁰ Köleséri tudás-fogalma, bár (főleg műfaji okokból) némileg homályosabb, alapvonalaiban megfelel Apáczainak.

Köleséri szerint az emberi tudásunk az ősbűn óta két irányban is elhomályosult. Egyrészt képtelenek vagyunk teljes ismereteket szerezni, szempontjaink mindig részlegesek, és ezért lehetetlen teljes egyetértésre jutni.⁷¹ Másrészt pedig vakok lettünk a lelkiekre is, „*ugy annyira, hogy tudatlanságunkra nézve, hasonlok vagyunk az okatlan állatokhoz.*”⁷² Ez az empirikus –

⁶¹ Köleséri 1673. 244.

⁶² Köleséri 1666a. 44.

⁶³ „Munkálkodgyunk azért a' Hitért...” (Köleséri 1666a. 189.)

⁶⁴ „Inkább kell hát az Isten Atyai dorgálását, ha nem tudom, melly szomorúságosok is azok most, választani, hogy nem a bűnöket – s azoknak hasznával való gyönyörűséges jó ízű élést...” (Köleséri 1675. B3v.)

⁶⁵ A test és a bűn zavarossá teszik a lelki működéseket, és evvel kötik gúzsba az akaratot: „a' bűnnek Élete ide s' tova szaggato, ellen mondo Élet, mellyben ember ellenekező roszt kívánságoknak szolgálja.” (Köleséri 1677a. 42.)

⁶⁶ „Nem szabados dolog valaki Hitin vagy lelki isméréten uralkodni, valakit erőszakkal kényszeríteni a' Religiora. (...) szabadságokra adta az ő követőinek, hogy őtet kövessék vagy ne.” (Köleséri 1673. 129-13.)

⁶⁷ Kálvin 1998. 55. – Enyedi Fazekas János nézetei Balogh 1995. 61.

⁶⁸ Darholcz 1986. 41.

⁶⁹ In: Balogh 1995. 45; 47.

⁷⁰ Apáczai 1975. 28-29; 41.

⁷¹ Köleséri 1673. 133.

⁷² (Köleséri 1666a. 66.) – Vö. Tofeus Mihály nézetével: „a mit az igaz Ratio mond az Isten felől, igazak, de igen kevesek (...) az idvességre ezek csak olyanok, mint a fige fa levélből csinált Adám gatyája mezítelenségének el-fedezésére.” (Id.: Kathona 1987. 411.)

gyakorlati észhasználat magában rejti a veszélyt, hogy okoskodássá degradálódik, ami azonban végső soron káros, hiszen csak arra való, hogy a bűneinket magyarázzuk és takargassuk vele.

Az empirikus, diszkurzív tudástól azonban lehetőségünk van eljutni egyfajta ihletett, intuitív tudásig, amely mindig a kinyilatkoztatáson alapul: „*adjad nekünk az bölcsességnek és nyilatkozásnak lelkét az Úr Krisztus ismereti által: világosítsd meg elménknek szemét*” – írja Medgyesi Pál.⁷³ Nem világos, hogy az ember maga milyen folyamat útján juthat el erre a szintre. Köleséri néhány szövegrészben azt állítja, mivel az Evangéliumok rejtett, titkos tudást tartalmaznak, és az ember természet szerint vak ezekre a dolgokra, csak az isteni kegyelem révén világosodhatunk meg. „*Mert titkok vannak az Isten beszédében; kel hát kérni az Istentől az értelemnek kulcsát.*”⁷⁴ Máshol viszont éppen ellenkezőleg, azt sejteti, hogy az ember maga is gyakorolhatja magát a Szentírás értelmezésében, vagyis eszerint egyfajta tanulható tudásról lenne szó. A kegyelemben megerősödött ember jele, hogy „*érti a' Vallásnak mélységes Titkait, és gyakorlott érzékenysége vagyon az Írásban.*”⁷⁵ Ez a változat felelne meg jobban a bevett puritán nézeteknek, bár Kölesérinél kevesebb szövegrésszel igazolható. Keresztúri Bíró Pál szintén az ember saját értelmi működésének, tanulási folyamatainak fontosságát hangsúlyozza: aki „*Isten dolgainak titkait szüntelen vizsgálja és egész életét arra fordítja, hogy az Istennek és az ő titkos dolgainak ismeretére jusson, bölcsőbb léssen az Platónál, Aristotelsnél, és minden egyéb világi bölcséknél.*”⁷⁶

A tudás formáinak legmagasabb foka az Isten tudása, amelyet Köleséri az emberi tudás formáival szembeállítva tárgyal. Az Isten „*nem egymás után következve (per prius & posterius) nem gondolkodás vagy okoskodás által tud valamit, edgyik dolgot a' másikból ki hozván, a' meg nem tudottat, a' tudotból; hanem tud és lát mindeneket egy tekintettel.*” Isten tudásának másik lényegi vonása, hogy univerzális, „*mindenüvé ki terjed az ő minden tudósága*”, nem csak részleges ismeretekre és szempontokra.⁷⁷

A kor skolasztikus szemléletet és módszereket alkalmazó iskolázásával⁷⁸ szembeni bevett nézet a puritán szerzőknél, hogy a tudás nem jelenthet pusztán elméleti ismeretet. Köleséri bibliakommentárjaiban a szokásos gondolatmenetnek megfelelően evilági hiúságként ítéli el az üres elmélkedéseket, gondolatmeneteket: „*Arra inti az éppítőket, hogy minden tanításoc egygyezzen a' Christusnak tiszta tudományával.*” Ennek ellentétén pedig „*értetnec ama haszontalan kéárdésec, elme futtatásoc, vagy, egy szoval, értetnek afféle tanításoknac formái a' mellyek egészlen csac a' maga mutogatására, nem a' halgatoknac közönséges hasznokra valoc.*”⁷⁹

Azonban a gyakorlativá válásnak kétféle útja lehetséges. A pedagógus Keresztúri Bíró Pál a nyelvileg közvetített ismereteket a szemléltetés útján próbálta feltölteni reális tartalommal, Apáczai pedig enciklopédikus módszerével rendszerezte az empirikus világ elemeit.⁸⁰ A tisztán ismeretelméleti irányultsággal szemben többen az Amesius nézeteivel rokon⁸¹ etikai megoldást hangsúlyozták, vagyis a tudást az életpraxisba, az ember öntökéletesítő folyamatába ágyzták, azt hangsúlyozva, hogy az ismereteknek kapcsolatba kell lépniük a lélek más képességeivel és erényeivel.⁸² Üdvösséges ismeret csak az lehet, ami megfelel az akaratnak, és összekapcsolódik az érzelmekkel is.⁸³ Az okosságunk emellett szelídséggel, vagyis lelki erénnyel kell együtt

⁷³ Medgyesi 1940. 110-111.

⁷⁴ Köleséri 1682a. B1v. – Váradai Biblia, I. Kor. 1,17 – 2,10.

⁷⁵ Köleséri 1673. 60.

⁷⁶ Keresztúri Bíró Pál: Csecsemő keresztyén. Id.: Dienes 2001. 142.

⁷⁷ Köleséri 1673. 212.

⁷⁸ Makkai 1952. 43; 54. – Nagy 1985.

⁷⁹ Váradai Biblia, I. Kor. 3,10-15.

⁸⁰ A gyermek „*tanuljon dolgot, valóságot először, és azokkal a dolgokkal együtt azoknak neveit, nemeit, minéműségeit.*” Id.: Dienes 2001. 81; 89. – Tarnóc 1978.

⁸¹ Makkai 1952. 91.

⁸² „*Haszontalan tudomány az, az kitől nem élesztetik az Lelkiismeret. (...) Nem az tudomány, de az Lelkiismeret könyvéből ítlettel meg valah az isten széki előtt.*” (Darholcz 1986. 74.)

⁸³ Köleséri 1677a. 17-18; 66

járnia, különben ravaszsgá, okoskodássá silányul, ami pedig csak arra való, hogy elfedjük bűneinket és a kegyesség tisztei alól kibúvókat keressünk.⁸⁴

A tudásnak ez a magasabb rendű formája, a bölcsesség, komoly szerepet játszik a hit kialakulásában, evvel az ősbűn alóli felszabadulásban, hisz a léleknek olyan kiépítését jelenti, amivel alkalmassá válunk a kegyelem fogadására. Köleséri szerint a az ősbűn miatt lelki vakságban született ember megvilágításához a katekizálás alkalmas út.⁸⁵ Bár az értelmi meggyőzés kisebb, mint a hit, mégis megalapozhatja és megerősítheti azt.⁸⁶ Ezért hangzik el az intés a fiatalokhoz: „Szentellyék Iffjuságokat és gyermekségeket Istennek, mert az öregségnek és tudatlanságnak koroja nem kell az Istennek.”⁸⁷ A legmagasabb bölcsesség pedig nem jelent mást, mint „Isten számára lelket nyerni.”⁸⁸ A folyamat komplexitását jelzi Köleséri egyik imádságában: „üzd el a' lelki tudatlanságnac fellegét elmejinkről, hajcsad akaratumkat szent akaratonac meg tanulására, hogy légyünc Istentül tanítottac. Adgyad Uram, hogy juthassunkc minnyáján a' kitnecc és az Isten Fiánac ismémentinec egységére...”⁸⁹

Az emberi haladás az értelmi munka révén Kölesérinél mindig egyéni marad, sosem terjeszti ki azt a társadalom vagy az emberiség egészére, ahogyan Apáczai tette. Az ő nézetei szerint az emberiség hatalmas kulturális összeteljesítménye révén visszajuthatunk a paradicsomi állapotba: „felderülhet a bölcsesség régi fénye, és lassanként felemelkedhetünk arra a méltóságra, amelyből egykor kicsöppentünk.”⁹⁰ Köleséri ugyanígy célra rendezettnek látja a művelődési folyamatot, de ez mindig csak az egyéni életben lezajló processzus, amelynek célja is csak az egyéni üdvösség, és nem az emberiség egészének üdve.

A test és lélek ellentétével analóg módon az ember összes többi alkotórészében is megtalálható a két ellentétes princípium működése: „azon elmében világosság és setétség vagyon; azon akaratban bűn és kegyelem; azon indulatokban testiség és lelkiség.”⁹¹ A két princípium jelen van és hadakozik egymással nemcsak az átlagos keresztyénben, hanem a szentekben is. A bűn és a bűnös természet következménye a háborgás, a képességek kiegyenlítetlen, diszharmonikus működése;⁹² márpedig mindannyian bűnösök vagyunk természetünk szerint, még a szentekben is van némi bűn. Ezek szerint a földi sorsunk a lélek zaklatottsága – amin csak a kegyelem, vagyis a természetünk megújíttatása változtathat.

Evvel a rendezetlenséggel áll szemben a hit, egy olyan működési mód, amelynek feltétele a lélek képességeinek finoman hangolt össz munkája. Ahhoz, hogy kialakuljon a hit, az embernek minden lelki képességét mozgósítania kell; a hit egyszerre akarati aktus, értelmi munka és érzelmi viszonyulás. „A' tudomáynak fészke az Értelem, az Szentségnek fészke az Akarat. (...) lehet valakinek olyan tudománya, mellyel tudhattya hogy vagyon Isten, de nincs olyan akarattya mellyel engedgyen Istennek. (...) Hogy az ember egész keresztyén légyen, megkívántatik, hogy a' fejében világosság, a' szívében lelki melegség légyen, tudomány az értelmében, buzgóság indulatiban.”⁹³ A csak értelmi hit (hiteladás, vagyis *assensus*) még nem valós, akarati hit (akarat és értelem megegyezése, vagyis *consensus*); az ilyen hit nem képes előidézni semmit az emberben.⁹⁴

⁸⁴ Köleséri 1677a. 142-143.

⁸⁵ Köleséri 1682b. B2v., B4. – Nagy 1985. 77.

⁸⁶ Köleséri 1677a. 5. – Köleséri 1682a. D3r.

⁸⁷ (Köleséri 1682b. C3r.) – Vö.: „Mert mit használ e világi elmúlándó dolgok felől való tudomány, ha az Isten dolgainak vizsgálatát elmulattyuk, megutállyuk.” (Keresztúri Bíró Pál: Csecsemő keresztyén. Id.: Dienes 2001. 142.)

⁸⁸ Köleséri 1677a. A2r – A2v.

⁸⁹ Köleséri 1682b. C3v.

⁹⁰ Apáczai 1975. 136-137.

⁹¹ Köleséri 1677a. 187.

⁹² Köleséri 1677a. 187-188.

⁹³ Köleséri 1677a. 16.

⁹⁴ (Köleséri 1677a. 87-89. – Vö.: Köleséri 1673. 36.) – Az ortodox álláspont ettől nemigen különbözött, legalábbis az ortodox református Gelejinél is ugyanez a nézet fedezhető fel. Szerinte a hit ugyan elsődlegesen gyakorlati, de szükséges hozzá a racionális belátás is, hogy gyakorlat valóban akarati legyen, ne csak utánzott. (Nagy 1985. 51.)

Másrészt azonban a hit az Isten közbejötté nélkül sosem lehet működőképes és hatékony. Kálvin szerint lelkünk sokkal durvább és bizalmatlanabb, hogysem felfoghatna valamit az isteni igazságokból, és az Istenben meg merne nyugodni. Csak az Isten világosíthat meg, hogy megértsük a mi felfogásunkat jóval meghaladó dolgokat.⁹⁵ A hit tehát ajándék, amely meghaladja a lélek minden képességét, jóllehet azok bizonyos elrendeződése kell ahhoz, hogy fogadni tudjuk. Köleséri evvel teljes összhangban állítja: „Az igaz hit nem a' természetből, hanem a' kegyelemből vagy.” Annyira erősen hangsúlyozza ennek tényét, hogy még a Biblia evvel ellentétes, vagy annak tűnő szöveghelyeit (amelyek emberi eredetet és önálló erőt tulajdonítanak a hitnek) is így magyarázza: „Idvezítőnc gyakorta a' hitnec tulajdonítja a' mi az Isteni hatalomé.”⁹⁶

A hitet az életgyakorlat során sajátítjuk el (illetve alakítjuk ki), de a hit vissza is hat a gyakorlatra: belőle származik minden jó cselekedet, és éppen ő az, ami e cselekedeteknek a kegyelmet is szerzi. A hit elméleti oldala másodlagos, míg az abból eredő tettek önmagukban is értékesek: „a kegyesség gyakorlása önnönmagában szükséges az idvességnek megszerzésére.”⁹⁷ A hitnek köszönhetően tudunk győzelmeket aratni, és elviselni a szenvedést.⁹⁸

2.3. A lélek legmagasabb rendű része: a lelkiismeret

A lelkiismeret – a hithez hasonlóan – két oldalról ered. A természetes lelkiismeret az emberi természetben gyökerezik. Ez mindenkiiben megvan, és komoly lehetőségeket rejt magában: szerepe van abban, hogy az ember megerősödjön a parancsolatok követésében és a vallás tiszteinek (könyörgés, böjt) végrehajtásában. Az Isten által megvilágosítva „a' természet szerint való állapotnak nyavalyásságát nagy mértékben fel fedezi az ember előtt; noha abból ötet hathatóképpen ki nem hozza, de nyughatalanná teszi és elfárasztja.” Ez az elrettentés előrehajtó erő, „a' bűnöst kenszeríti tiszteinek szorgos gyakorlására.”⁹⁹ A természetes lelkiismeret azonban a természettel együtt romlandó és múlandó, és nem is mindig működik megfelelően: az ember megtévesztheti, elaltathatja, és így nem képes betölteni a szerepét.¹⁰⁰

Az üdvösséghez így a természetes lelkiismeret már nem elegendő; ehhez az Isten közbejöttére van szükség, hogy ő újítsa meg a lelkiismeretet. A megújított állapotnak félreismerhetetlen jelei vannak. Az ilyen lelkiismeret egyre erősebben az Isten felé tereli az embert: mindig további szolgálatra és erősebb szeretetre sarkall, ugyanakkor cselekedeteinek dicsőségét az Istennek tulajdonítja, állhatatos és alázatos.¹⁰¹

A lelkiismeret az Istennel érintkezik, orientációs pontja az Isten. A belsőleg megélt hit sosem jelent egyben szubjektívizmust: „a' jó cselekedetnec regulája, rámája nem a' jó igyekezet, hanem az Istenec parancsolattya.”¹⁰² Az Ószövetségben még kőtáblára írott törvények az Újszövetségben már a szívbe vannak vésve. A keresztyén ember akarata így egybeforr az Isten akaratával, az határozza meg számára minden dolog rendjét megkülönböztető, törvényadó és ítélő ereje révén. Még akkor is így kell lennie, amikor az Isten parancsa ellenkezni látszik a Bibliával és a józan ésszel.¹⁰³

Egyrészt tehát jelen van a transzcendens isteni törvény lenyomta, reflexiója az egyéni lelkiismeretben, másrészt pedig ebből következően az egyén számára lelkiismerete egyfajta törvényszékként működik. „Mikor az Ige a' lelki-isméret körül jár, fel-hasogattya a' szívét és fel-fedezi a' bűnt”; ez persze nem megy fájdalommentesen, komoly gyöttrődéseket okoz az emberben.¹⁰⁴ Abban, hogy a lelkiismeret az Isten „prédikáló széki az emberek szívében”,¹⁰⁵

⁹⁵ Kálvin 1998. 28.

⁹⁶ Váradi Biblia, Mt. 9,23; 16,17-19; és Lk. 22,32.

⁹⁷ Medgyesi Pál. Id.: Nagy 1985. 174.

⁹⁸ Köleséri 1673. 140; 174.

⁹⁹ Köleséri 1677a. 110-112.

¹⁰⁰ Köleséri 1677a. 170. Vö.: 194-196.

¹⁰¹ Köleséri 1677a. 114-122.

¹⁰² Váradi Biblia, Mk 1,45.

¹⁰³ Köleséri 1677a. 124; 158-159; 213.

¹⁰⁴ Köleséri 1677a. 54. Vö.: 124.

teljes az egyetértés a puritánus szerzők között. Keresztúri Bíró Pál szerint például „*a te lelkesítméreti, oly igazat itilő bírāja az Istennek, hogy vagy megment, vagy pedig megsentenciáz érdemed szerént.*”¹⁰⁶ Medgyesi Pál szintén az Isten kisbírójának mondja a lelkiismeret.¹⁰⁷

Köleséri nem határozza meg világosan a lelkiismeret ontológiai státusát. Bár összekapcsolódik a lélek képességeinek és a hitnek a működésével, maga mégsem határozható meg pusztán egy működésmódként. Minden alkalommal külön entitásként ír róla nemcsak Köleséri, hanem a többi puritán szerző is, ezért nevezik „Isten vicéjének”, helyettesének.

* * *

Az ember felépítésének tehát egy jól kirajzolódó hierarchikus modelljét láthatjuk Köleséri műveiben. A felsőbbrendű szervek és képességek az alapvető test – lélek antagonizmusra épülnek. Ugyanez a szerkezet figyelhető meg a többi puritán szerző elképzeléseiben, a leglátványosabban Darholcz Kristóf teszi ezt explicitté Brathwaith-fordításának több szöveghelyén. Az ördög egy ízben ezt mondja: „*Valamíg a Lélek uralkodik a Testen, az okosság a Lelken, az okosságon a kegyelem, mind fogy az én hatalmom.*” Másutt ugyanezt így adja vissza: „*A Lélek ábrázolja az elmének, az elme képe az Istennek; Isten feje az elmének, az elme az Léleknek, az Lélek az Testnek.*”¹⁰⁸ Kölesérinél kirajzolódik ugyanez a testtől az Isten felé nőő, törekvő ember képe, bár (főként a mű stílusa és szerkezete miatt) nem ennyire élesen, de fogalmilag megfelelően körülhatárolva.

3. Az ember haladása

A puritán antropológia alap gondolata, hogy az emberi természet az ősbűnnel megromlott, és ebből az állapotból különböző stációkon keresztül jutva szabadulhatunk meg. Hogy mindez pontosan milyen fokozatokon keresztül történik, és hogy ebben mekkora szerepe van az isteni kegyelemnek, illetve az ember saját aktivitásának, az egyes szerzőknél igen eltérő.

3.1. A természeti állapot

Az embert Isten igaznak teremtette, a paradicsomi ember tulajdonsága volt a tökéletes istenismeret, elméleti és mesterségbeli tudás, és az erkölcs tökély.¹⁰⁹ Azonban az ősbűn óta „*minden ember Természet szerint el tévelyedett juh*”.¹¹⁰ Az áteredő bűn jele a puritánus szerzőknél, hogy az ember kínban, vérben és szennyben születik; a megromlott természetünket a nemzés förtelmeivel és a szülés kínjaival jellemzik.¹¹¹ Köleséri elméletibb síkon és kevésbé szemléletesen a megromlott természetünknek 14 jelét írja le; általában a bűnre való hajlammal, a gonosz kívánságokkal, a szív keménységével és érzéketlenségével foglalkozik.¹¹² Megromlott természetünk szükségszerű folyamányai az egyes, mindennapok során elkövetett bűnök, amelyeknek csak akkor szakad majd végük, amikor a test meghal, és a lélek kiszáll belőle.¹¹³ Kálvin igen radikális felfogása szerint bűn a nem akaratlagos rossz cselekedet is, hiszen megromlott természetünkből származik.¹¹⁴

Az ember a természeti állapotában képtelen meglátni azokat a bűnöket, amelyek túlterjednek a természet világán, csak a természetünk ellen való, nyilvános, vagyis csak testi és társadalmi

¹⁰⁵ Köleséri 1677a. 3.

¹⁰⁶ Tsepregi Turkovitz Mihály, Keresztúri Bíró Pál és Bethlen Miklós sorait idézi Tóth 2000. 214-215.

¹⁰⁷ Medgyesi 1660. 3.

¹⁰⁸ Darholcz 1986. 49; 94-95.

¹⁰⁹ Apáczai 1975. 45-47.

¹¹⁰ Köleséri 1673. 45; 51.

¹¹¹ „*nemde nem gonosz kívánságoknak titkos szégyenének és az eredendő bűn fertelmének melegségében fogantattál-é? Meztelenül vettél e földre, az undokságnak vérével bekeverttetvén...*” (Medgyesi Pál: Praxis pietatis. Id.: Petróczi 2006. 13-14.)

¹¹² Köleséri 1666a. 54-58.

¹¹³ Darholcz 1986. 35. – Nógrádi Mátyás; In: Balogh 1995. 28.

¹¹⁴ Kálvin 1998. 43.

bűnököt látja meg; a pogányok teljesen vakok a lelki bűnökre, így az áteredő bűnre is.¹¹⁵ Az ember egyáltalán nem képes semmilyen magasabb irányultságra. A természet szerint való szeretet például „*valami testi tekintetből vagy maga hasznának nézéséből származik.*”¹¹⁶ Természet szerint szárazok vagyunk, képtelenek gyümölcsöt teremni; ezért szükséges, hogy „*Christusba oltassunk*”, hogy „*tőle életet vevén*” teremhessünk.¹¹⁷ Jellemző a természeti állapotra a képességek összehangolatlan, hibás működése.¹¹⁸

Amellett azonban, hogy a puritánok elsősorban a természeti állapot Istentől való távolságát hangsúlyozzák,¹¹⁹ mégis megjelenik a javulás lehetősége. Az emberek természetes lelkiismeretük révén tudnak Istenről; erre utal, hogy még a legbarbárabb népek is tisztelnek valamiféle istenséget,¹²⁰ noha ez nem „*Istenhez való szivesség (sinceritas) mert ez nem természet kertében termett fű.*”¹²¹ Az emberekben működik a természet törvénye, mely párhuzamos az Isten törvényével, bár alacsonyabb rangú és kisebb hatókörű annál, és csak kezdeményeket tartalmaz a teljes igazságból.¹²² Végül ezekből következően a természeti állapotban is fellelhető a közösségi kohézió: az ember természettől fogva örül a közjónak, ahogy még az állatok is örülnek egymás javának.¹²³

3.2. A haladás folyamata

A puritánus szerzők több szakaszra osztják az ember útját az üdvösség felé. Nagy eltérés mutatkozik azonban az egyes szerzők között abban, hogy pontosan melyek ezek a szakaszok. Majdnem minden esetben szerepel a fiúvá fogadás, az elválasztás, a megváltás, a megigazítás, megszentelés és megdicsőítés állomása.¹²⁴

Köleséri korai műveiben – az *Idvesség sarkában*, és részben az *Arany Almában* – szintén fellelhetőek ezek a stációk. Bár a hagyományos definíciókkal határozza meg, némileg más rendszerben tematizálja őket. Az embernek szerinte négy állapota van: az ártatlanság, a romlottság állapota, majd a kegyelmi állapot, végül a dicsőség állapota. A kegyelem eszközeinek mondja az elválasztást és a megváltást, míg a kegyelem fokozataiként szerepel a megigazítás és a megszentelés.¹²⁵ Vagyis míg ezek a többi szerzőnél egy egységes folyamat elemei, Kölesérinél már két külön kategóriát képez egyrészt az elválasztás és a megváltás, másrészt a megigazítás és a megszentelés.

Bár Köleséri fogalmilag nem választja külön az elhívás és az elválasztás fokait, a következetes szóhasználat alapján mégis elkülöníthetjük őket. Az elhívás mindenek előtt egyetemes, vagyis mindenkinek szól. A pogányok és a zsidók is egyenként meg vannak hívva az üdvösségre.¹²⁶ Jézus fáradhatatlanul zörget a „szívünk ajtaján”, évtizedekig, akár halálunkig is, a hitetlenek szívének ajtaján is.¹²⁷ Az ember azonban sok esetben nem fogadja el a

¹¹⁵ Köleséri 1677a. 128-130.

¹¹⁶ Köleséri 1677a. 93.

¹¹⁷ Váradai Biblia, Jn. 15,1.

¹¹⁸ „...ő az, a' ki meg mutattya minékünk elménknek vakságát, akaratunknak vakmerőségét, indulatainknak rendeletlenségét, lelkünk-isméretinek meg-bélyegezetését, a' mi szíveinknek fekélyeit és a' mi természetünknek bűneit...” (Köleséri 1677a. 130.)

¹¹⁹ Köleséri 1673. 208. – Medgyesi Pál: Praxis pietatis. Id.: Petróczi 2002. 26.

¹²⁰ „A' Lelki Isméret vallya hogy van Isten és aszt az Istent kellyen tisztelni a' Teremtet állatnak (...) Nincs olly paraszt nemzet, melly valami Istent nem tartana.” (Köleséri 1677a. 107-108.)

¹²¹ Köleséri 1677a. 135.

¹²² „Engedetlen Istennek, a' természet törvényének, ki nem gondol semmit a' tisztességgel.” (Váradai Biblia, Péld. 7,11.) – „A' Pogányok, kiknek irot törvények nincsen, természet szerint a' törvényhez illendő cselekedetet cselekesznek.” (Köleséri 1682a. A4v – B1r.) – Vö.: Csúzi Cseh Jakab elképzelésével a természeti törvényről. (In: Balogh 1995. 29.)

¹²³ Köleséri 1673. 184.

¹²⁴ Medgyesi 1940. 55. – Tóth 2000. 215-217.

¹²⁵ Köleséri 1666a. 5-6.

¹²⁶ Váradai Biblia, Ef. 2,19.

¹²⁷ Köleséri 1673. 150-151.

meghívást, hitetlensége és romlottsága, gonosz kívánságai miatt; az elhívással csak a kiválasztottak tudnak élni, Isten kegyelméből.¹²⁸

Köleséri minőségi különbséget lát az ember természetes állapota és az üdvösségre való képesség közt; egy ilyen radikális változás pedig nem származhat az ember megromlott természetéből, csakis Istentől eredhet: „*A' Keresztyenség olly dolog, melly az én javallásommal s' a' te Hajlandóságoddal végben nem megyen, ha Isten azt néked nem adgya. Ugyan is a' Bűnöst meg téríteni és Keresztyénné tenni; olyan mint a' követ hussá; meg holtat élevení; a' földit mennyeivé; a' vakot látóvá; a' farkast báránnyá változtatni.*”¹²⁹ Másutt kijelenti, hogy az elválasztás definitive nem lehet egyetemes, hisz ha mindenki kiválasztott volna, akkor nem is választásról beszélnénk.¹³⁰

A kiválasztottság feltételei és egyben jelei bizonyos antropológiai, lelki (és kisebb részt testi) jellemzők. Köleséri egyik imájában hangzik el a hálaadás: „*Aldott légyen az Isten ki nem csak lelkieket, hanem testieket-is bővön közlött mi-velünk.*”¹³¹ Az Isten tesz tehát képessé a megfelelő értelmi működésre és hitre: „*Az értelemnec és hitnec ajándeka csac a' választottaké, egyebec az Istenec igaz itéleti szerint meg-vakitatnac.*”¹³² A kiválasztottság a lélekben kialakít megfelelő tulajdonságokat, a képességek ideális működését. A kiválasztottakban nagy mértékben vannak jelen Krisztus kegyelmei, az alázatosság, a kegyesség, a tudomány, a békesség. A kegyes élet megmutatkozik az Isten Igéjének hallgatásában és követésében, és az embertársak szeretetében.¹³³

A megigazulás és a megszenteltetés kérdésében Köleséri nem alkot újat a többi puritán szerzőhöz képest. Több helyen ad meg többé-kevésbé teljes definíciókat erre a két stációra vonatkozóan, ezek szinte teljes egészében megegyeznek más szerzők meghatározásaival. A megigazulás azt jelenti, hogy Krisztus igazsága tulajdoníttatik nekünk, ezt az igazságot a hittel tudjuk fogadni; vagyis csak a hit által igazulhatunk meg.¹³⁴ (Az igazság itt a bűnnel állítódik szembe; folyamatszerű fogalomként a helyes életgyakorlatot jelenti, amit a bűn csorbít, vagy tesz tönkre.¹³⁵)

A megigazulás szintjét követi a megszentelődés, egy még tökéletesebb fokozat. „*Két féle nyavalyát vöttünk Adámtul: edgyik az örökkevaló halálnak meg-érdemlése; másik természetünknek romlottsága. A' Meg-igazulás által az első el-töröltetett; a' másik-is a' Meg-szentelés által naponként lassan lassan orvosoltatik.*” A megszentelődés tehát folyamatos előrehaladást jelent, amelynek a földi életünkben nem érhetünk a végére; a földön csak részleges tökéletesség lehetséges, az is csak a hitetlenekkel való összehasonlításban.¹³⁶ A valódi tökéletesség csak a mennybe jutott, megdicsőült lelkek osztályrésze lehet.

Későbbi írásaiban, szemben más szerzők és saját korábbi álláspontjával, Köleséri lassanként elhagyja az üdvösséghez vezető fokozatokat, míg a *Fél-keresztyénben* már csak egyetlen fokozat marad, a megújíttatás – ezt a fogalmat korábbi munkáiban csak elvétve használta, és egyáltalán nem dolgozta ki az emberi előrehaladás elemeként. Ugyan továbbra is használja a megigazulás, megszentelődés szavakat, de csak rendszertelenül és meglehetősen hangsúlytalanul; a döntő elem itt már a fél-keresztyén és egész-keresztyén, természeti és kegyelmi, újjászületetlen és megújult állapot közti lényegi különbség. A fogalmi változás oka nem lehet kizárólag az, hogy a *Fél-keresztyén* fordítás, ami az eredeti angol mű (művek) fogalmiságát követi; hiszen a változás fokozatos volt, hangsúlyeltolódások már megjelennek korábbi prédikációs kötetében, az *Arany Almában* is.

Kölesérit a közbülső fokok (a megigazulás és a megszentelődés) elhagyásával kettős szándék vezette. Egyrészt radikalizálja az ember megváltozásának súlyát és szükségességét, a kétféle

¹²⁸ Váradai Biblia, Mt. 17:20. – Köleséri 1677a. 146, 80-81.

¹²⁹ Köleséri 1677a. 205. – Váradai Biblia, Mt. 13,11. és Jn. 8,21.

¹³⁰ Köleséri 1666a. 78.

¹³¹ Köleséri 1666b. 17.

¹³² Váradai Biblia, Mt. 13,11.

¹³³ Köleséri 1666a. 80-84.

¹³⁴ Ld. pl. Mikolai Hegedűs János definícióját. In: Balogh 1995. 92-93.

¹³⁵ Váradai Biblia, Jób, 4,17.

¹³⁶ Köleséri 1666a. 187-188; 193. – Vö.: Köleséri 1673. 213-214.

állapot közti különbséget, és a természeti, bűnös állapot kétségbeejtő voltát. Másrészt pedig – a *Fél-keresztény* alapvető célkitűzése szerint – a folyamat emberi oldalát igyekszik kihangsúlyozni: a megigazulás funkciója korábban a bűnöktől való megszabadulás volt, de ez az Istentől eredt; a megújíttatás most szintén a bűnök lerázását jelenti, de már komoly szerephez jut az ember saját aktivitása.

Köleséri az Efezusiakhoz írt levél szöveghelyét (Ef. 4,23-24.) értelmezve írja: „*Miképpen az ó emberen érti a' gonosz indulatokat, azonképpen az új emberen az új születésnek gyümölcsit.*”¹³⁷ A természeti állapotban élő fél-keresztény lelkét talán megérintette az igazság, de nem újította meg; sokféle külső, részleges változáson és javuláson mehetett keresztül, de alaptermészete hitetlen és bűnös maradt, ha nem is cselekszi a bűnt.¹³⁸ Ehhez képest teszi a megújíttatás „*az embert új teremtet állattá*”,¹³⁹ vagyis lényegileg újjá, és ebből következően képessé bizonyos értékes beállítottságra és viselkedésre: az egész keresztény „*Istenére nézve, Kegyessen; Felebaráttára nézve, Igazan; Magára nézve, Mértékletesen igyekszik élni e' jelen valo világon.*”¹⁴⁰ A megújíttatás tehát összekapcsolódik az életvitel pozitív szabályaival, az isteni parancsolatoknak való engedelmisséggel.¹⁴¹

A megújíttatás folyamatának három fázisát különíti el: „*1. Meg kell győzöttetnünk a' bűnről voltaképpen. 2. Valójában a' Christussal edgyesítettünk kell. 3. A' kegyelem Frigyében be kell vétetnünk és fogadtatunk.*”¹⁴²

Az első szakasz, bár ezt Köleséri maga nem mondja ki, a megtéréssel azonosítható. Fogalmilag a megtérés szinte teljesen egybevághat Kölesérinél és a többi puritán szerzőnél.¹⁴³ Egyetlen, bár annál fontosabb különbséget a megtérés elhelyezése alkotja: míg általában az üdvösség felé vezető út egyik állomásaként tematizálják, Kölesérinél csak a késői műveiben és akkor is csak az egyetlen fontos változás egyik szakaszaként kerül elő.

A megtérés magában foglalja először is a bűnös természetünk és az elkövetett bűneink tudatosítását és megbánását, majd az „észre jövést”, egy tudatos döntést és elhatározást a megjavulás mellett. Köleséri több helyen hangsúlyozza, hogy egyaránt fontos a bűnök megismerni és állapotunk súlyosságát átérezni; a bűnbánat tehát egyszerre foglalja magában az értelem, az érzelmek és a lelkiismeret munkáját.¹⁴⁴ A bűnbánat azonban sohasem lehet hatékony az Isten közbejötté nélkül: ő serkenti fel a lelkiismeretünket, és tőle származik a bűnök elhagyásához szükséges erő is.¹⁴⁵

A bűnök elleni küzdelem minden külsődleges formája szükségképpen elégtelen, de a belső, mélyen átértett bűnbánat sem mindig elegendő: a bűn gyökere, a bűnök szeretete és kívánása megmaradhat a szívben. Még „beljebb” kell tehát menni: a bűnt önmagáért, bűn volta, Isten megbántása és a szeretet parancsának megsértése miatt kell megvallani, megsiratni, gyűlölni és elhagyni.¹⁴⁶ Az ilyen, gyökeres és a teljes életpraxist átfogó változás nevezhető csak valódi megtérésnek.

A megtérés azonban még mindig nem elegendő, onnan még vissza lehet esni, ezért van szükség a kegyelemre.¹⁴⁷ Evvel érkezünk el a megújíttatás betetőzéséhez.

¹³⁷ Váradai Biblia, Ef. 4,23-24.

¹³⁸ Köleséri 1677a. 2; 4; 37; 42.

¹³⁹ Köleséri 1677a. 98.

¹⁴⁰ Köleséri 1677a. 215.

¹⁴¹ A megújíttatás „*az Isten Lelkének olyan Munkája, melly által alkalmatossá tétetik minden bűnnek meg-öldöklésére Róm. 8. v. 13., minden Isten parancsolattáéhoz valo engedelmisségre I. Pet. 1. v. 2., az Istennel valo járásra minden kedves teczczésre.*” (Köleséri 1677a. 98-99.)

¹⁴² Köleséri 1677a. 23.

¹⁴³ Medgyesi Pál koncepciójára Nagy 1985. 54. – Tsepregi Turkovitz Mihály meghatározását ld. Tóth 2000. 213. – Enyedi Fazekas János nézeteit ld. Balogh 1995. 63.

¹⁴⁴ „*Tanold ki bűneidet, szükségidet, és Istennek veled közlöt jo téteményit, érezzed lelkedben ezeket (...)* Tanuld a' Szent Írást, és a' magad szívet, és ezek jo könyörgéses könyvek lesznek.” (Köleséri 1682a. C2r.)

¹⁴⁵ Váradai Biblia, Jn. 3,3. – Köleséri 1677a. 141.

¹⁴⁶ Köleséri 1677a. 30-48.

¹⁴⁷ Köleséri 1677a. 174.

3.3. *Kitérő - A bűn természete*

A természeti állapotot a puritán szerzők szerint az eredendő bűn jellemzi, amely megfertőzi az ember egész alaptermészetét. Ebből az állapotból nem segíthet ki sem a bűn megbánása, sem elhagyása, hiszen a lélekben mindig ott marad a bűn gyökere; ezen az állapoton csak a kegyelem változtathat.¹⁴⁸

Köleséri a bűnös alaptermészet és a bűn aktusának kérdésében nem képvisel egységes álláspontot. Egyrészt kijelenti, hogy a kegyelemmel bíró ember is vétkezhet, úgy azonban, hogy alaptermésze nem lesz többé kárhozatra méltó: a kegyelem birtoklása megóv a legsúlyosabb, a Lélek elleni bűnöktől, amelyek nem nyerhetnek bocsánatot.¹⁴⁹ „Az Egész Keresztyén nem vétkezik úgy, mint a' ki ördögtül való, mint Cain; nem vétkezik tellyes akarattól, gyönyörködve, el-adván magát a bűn tételre. (...) A' bűn kerülése nagy mutatoja az Egész Keresztyén embernek.”¹⁵⁰ Vagyis lényegi mozzanatnak nem az egyedi bűnök tűnnek, hanem az ember megújított alaptermésze: „Tökélletesnek mondja Christus nem azt a' kiben semmi szeplő nincsen, hanem a' ki hittel és szent étellel szolgál Istennek.”¹⁵¹ Evvel a felfogással egyezik meg Medgyesi Pál véleménye is: a választottak is vétkeznek, de úgy, hogy nem teszik azt rendszerré életükben, nem fogadják el; vagyis alaptermészetük nem esik vissza a bűnös természeti állapotba. Ebben segíti őket a Szentlélek ajándéka, „a' bűn ellen való erő”,¹⁵² amelyben csak a kiválasztottak részesülnek.

Mindezekkel ellentétben viszont Köleséri másutt már azt állítja, egyetlen bűn elegendő ahhoz, hogy mindent elrontson, amit az ember egész élete során tett, és amilyenné vált. Júdás rengeteg könyörgött, prédikált, de végül fősvénysége vitte Jézus elárulására. A gazdag ifjú szintén minden törvényt megtartott, egyetlen fogyatkozása volt mindössze, túlzottan szerette vagyonát. Márpedig aki egyetlen parancsolat alól szabadságot ad magának, az evvel kimutatja, hogy valójában nem vetette alá magát Istennek, és nem magát a bűnt gyűlöli, hanem csak egyes bűnök következményeit.¹⁵³ Egyetlen, bármilyen apró bűn jelenléte itt azt jelzi, hogy az ember természete megújítatlan, állapota csak fél-keresztyéni; vagyis a bűn nem fér össze a kegyelmi állapottal.

3.4. *A kegyelem és az emberi aktivitás*

Míg az *Arany Almában* Köleséri a kegyelem definícióját az isteni eredetet és hatóerőt kihangsúlyozva határozza meg, később, a *Fél-keresztyénben* már az emberi szempontok kerülnek előtérbe: a kegyelem „a' léleknek Istenhez való hasonlatossága, úgy hogy ember szeresse azt az mit Isten szeret, gyűlölye az mit Isten gyűlöl.”¹⁵⁴ Az ember azért kívánja a kegyelmet, hogy „az ő természeti meg változzék, szíve meg újítassék, az Isten képe ő reá meczzessék, gonosz kívánsági ő benne meg fojtassanak.”¹⁵⁵ A *Fél-keresztyén* definíciója a szokásos definíciókhoz közeledik, amelyek szintén inkább az emberi oldalt domborítják ki a kegyelem kérdésében.¹⁵⁶

Köleséri a kegyelemmel kapcsolatos részletkérdésekben a szokásos puritán álláspontokat képviseli. A kegyelem fokozatainak és fajtáinak elkülönítésekor a többi szerzőhöz hasonlóan a *közönséges* és *kiváltképpen való*, *megtartóztató* és *üdvözítő* terminusokat használja; az előbbi Isten közönséges irgalmából származik és egyes bűnök elkövetésétől ment meg, utóbbi pedig az

¹⁴⁸ Köleséri 1677a. 37.

¹⁴⁹ Váradai Biblia, I. Jn. 5,18. – Köleséri 1677a. 171.

¹⁵⁰ Köleséri 1677a. 214.

¹⁵¹ Váradai Biblia, Mt. 6,48.

¹⁵² Medgyesi 1660. 7; 27-29.

¹⁵³ (Köleséri 1677a. 161.) – Ez utóbbi gondolat tökéletesen egybevág Keresztúri Bíró Pál perfekcionista nézeteivel. Az is kárhozatos, ha valaki csak egyetlen bűnt meg nem bán, hiszen a bűn jelenléte lényegileg rontja meg az igaz állapotot. (Id.: Tóth 2000. 214.)

¹⁵⁴ Köleséri 1677a. 38-39.

¹⁵⁵ Köleséri 1677a. 51.

¹⁵⁶ Enyedi Fazekas János és Csúzi Cseh Jakab meghatározásait ld. Balogh 1995. 91; 96-97; 98.

ember természetét alapjaiban változtatja meg.¹⁵⁷ Szintén a szokványos utat követi Köleséri akkor is, amikor a kegyelem véglegességét hangsúlyozza: „*valakit gondviselésed alá méltóztattnak fogadni soha az el nem vész*”;¹⁵⁸ egyszer utal csak arra egyik korai munkájában, a Váradi Bibliai egyik kommentárjában, hogy a kegyelmi állapotból az ember önhibájából kieshet.¹⁵⁹

Érdekes megjegyezni, hogy Kölesérinél is fellelhető a puritán misztika egy formája, az *Arany Alma* és a *Fél-keresztény* néhány szövegrészében. A kegyelmi állapotot elért embert a jegyesi misztika képeivel írja le, mint „Christus Liliomát”, „Christus Gerliczjét”, vagy „Christus Jesus jegyesét”.¹⁶⁰ Egyik prédikációjában a kegyelem érkezését és fogadását a vendégség metaforájával írja le: Krisztus zörgetése a szívünk ajtaján, együtt vacsorázás Krisztussal. Annak ellenére, hogy Köleséri itt igen sokszor hivatkozik az *Énekek énekére*, Krisztus itt nem völegényként áll előttünk, hanem vendégként, barátként, vagyis a jegyesi misztika barátok találkozásává és egyesülésévé alakul: „*a' Christus az ő velle vacsoráló barátival közli magát s' drága kegyelmeit. (...) Mert ez olyan Vendég, ki ha egyszer hozzád megyen, örökké veled marad és soha tőled el nem megyen.*”¹⁶¹ A *Fél-keresztény*ben szintén meglehetősen visszafogottsággal, de félreérthetetlenül használja a jegyesi misztika képét: „*Az Egész-Keresztény szíve szakdva ohajtja a' Jesus Christusnak, az ő völegényének utolsó eljövételit.*”¹⁶²

A kegyelmi, megtért, vagy megújított állapotnak sajátos antropológiai jellemzői vannak, az ember minden képessége megváltozott, Isten által uraltan, és Isten felé orientálódva működik.¹⁶³ A kegyelmi állapotot elért embert a mindenk felett való hit és a helyes istenismeret jellemzi. Képesek elviselni a szenvedést Krisztusért, és rendelkeznek a vigasztalás ajándékával is. Szabad akaratok van a tökéletes engedelmességre, testük többé nem edénye a hamisságnak, sőt megvetik a világot. Mindezeket a tulajdonságokat végül a békesség és Szentlélekből fakadó öröm teszi teljessé a kegyelmi állapotban.¹⁶⁴

Első látásra meghatározatlannak tűnik Köleséri írásaiban az isteni kegyelem és az emberi aktivitás értéke és szerepe. A puritán szerzők közt általános, hogy az ember erőtlenségét hangsúlyozzák. Az ember bűnös természetéből nem emelheti ki önmagát, ezt a megromlott állapotot a csecsemő magatehetetlenségéhez, vagy a részegséghez, az alváshoz hasonlítják.¹⁶⁵ Még a bűnök felett érzett töredelmet, az imához szükséges lelkiállapotot és a jócselekedeteket is az Istentől származtatják.¹⁶⁶ Az irány tehát egyértelmű: mivel az ember képtelen Istenhez közeledni, csak könyöröghet azért, hogy az Isten ereszkedjen le hozzá.¹⁶⁷

¹⁵⁷ Köleséri 1677a. 83; 139-140. – Vö. Mikolai Hegedűs János felosztásával, In: Balogh 1995. 92.

¹⁵⁸ Köleséri 1682a. H1r. – Köleséri 1677a. 109. – Köleséri 1682b. B1r.

¹⁵⁹ (Váradi Biblia, II. Kor. 6,1.) – Ezt az álláspontot képviselte Medgyesi Pál is: „*Ha azért, te azzal a' gondolattal bűnre vetemedel, hogy Isten fia leánya lévén változhatatlan a' te állapotod; im mahad mint vétkezel e' privilegiumod méltóságod ellen, magad vagy a' ki azt bontogatod.*” (Medgyesi 1660. 30.)

¹⁶⁰ Györi 2000. 65.

¹⁶¹ Köleséri 1673. 152-154.

¹⁶² Köleséri 1677a. 215. – Más szerzőknél a jegyesi misztika nem a megdicsőülés állapotához kapcsolódik, vagyis Jézus jegyese nem az egyén, hanem az egyház egésze lesz: „*Az Anyaszentegyház a lelki házasságban csak a Jesus Christust tartja szerelmesének.*”- írja Debreceni Kalocsa János. (Id.: Dienes 2002. 24-25.)

¹⁶³ „*Mikor az ember szíve a' kegyelem által egészen meg-ujjított, elméje idvességessen megvilágosított, lelki ismereti voltaképpen meg-győzöttetett, akarattya igazán meg-aláztatott s' meghodoltatott, indulatis lelki képpen fel-ébredtetete és meg-szenteltettek, és mikor az értelem és az akarat, a' lelki-isméret és az Indulatok egyaránt segítik a' parancsolt Tiszteknak végben-vitelét, akkor az ember Egész Keresztény.*” (Köleséri 1677a. 157.)

¹⁶⁴ Köleséri 1673. 60. – Evvel tökéletesen egybevág Csúzi Cseh Jakab véleménye. In: Balogh 1995. 69. – Csorba 2002a. 90-91.

¹⁶⁵ Nógrádi Mátyás és Enyedi Fazekas János véleménye In: Balogh 1995. 18-19.

¹⁶⁶ Kálvin 1998. 49. – Medgyesi 1940. 57. – Keresztúri Bíró Pál verses imádságai In: Dienes 2001. 156-160.

¹⁶⁷ Bökényi Philep Jánosnál: „*Uram, mivel nem találhatunk meg Tégedet igazán úgy, amint vagy: cselekedd azt azért, hogy találtassunk meg tetőled...*” (In: Balogh 1995. 73.)

Köleséri ehhez képest egy sajátos köztes helyzetbe kerül. Korai műveiben igen erősen hangsúlyozza a kegyelem fontosságát, és hiábavalónak tekinti az emberi aktivitást. A lélek önmagában nem képes a helyes működésre, és nem tud magától megerősödni a hitben: „*sem cselekedőképpen (Efficienter) sem érdemlőképpen (Moraliter) nem vagyunk okai a' belső emberben való meg erősítettésünknek, hanem annak fő szerző oka a Sz. Lélek*”,¹⁶⁸ hiszen pörölyével ő puhítja meg természetből kemény lelkünket.¹⁶⁹ Hasonlóképpen „*a' jo cselekedet az ujjonnan való születésnek gyümölcse és az Isten kegyelmének része.*”¹⁷⁰ A Fél-keresztyén célkitűzése azonban más: ebben a műben nem Isten hatalmának hangsúlyozása a lényeg, hanem az üdvösséghez vezető folyamat emberi oldala. Köleséri arra nézve akar útmutatást adni, hogyan válhatunk egész-keresztyénekké, a hangsúly így tehát arra kerül, amit az ember maga megtehet. Bár továbbra is elsődleges a kegyelem, már jóval nagyobb szerepet kap az emberi szándék és cselekvés: „*a' kinek lelki-isméreti meg-kötötetett és meg-ijesztetett, bűnös állapattya kárhoztatott, el szánhattya magában, hogy új életet éll és a' Vallásnak nagy vallója lészen.*”¹⁷¹ Az ember lehetőségeinek és feladatainak hangsúlyozása azonban nem kizárólag Kölesérinél figyelhető meg, hanem fontos vonása *conduct-book* műfajának. Keresztúri Bíró Pál például a Máté 25,35-36-ot parafrázálva olyannyira hangsúlyozza az emberi cselekedetek értékét, hogy szinte megfordul a szokásos irány: az ember gyönyörködteti és készletti bűnbocsánatra Istent saját cselekvéseivel.¹⁷²

Köleséri a fél-keresztyén és az egész-keresztyén húszfokú létrájának metaforájával azt mutatja meg, mit kell az embernek cselekednie, milyenné kell alakulnia, hogy képessé váljon a kegyelem fogadására és végül az üdvösség elnyerésére. A legapróbb részletekig menő, szigorú kritériumokat állít fel arra vonatkozóan, hogyan kell berendeznie a hívőnek lelkivilágát, és hogyan kell összehangoltan működni a lélek egyes képességeinek.

A lélek építésének folyamatát és az egyes lelki képességek együttműködését jól példázza a bűnvallás – bűnbánat, és az imádkozás aktusa. A bűnbánat során egyrészt rá kell eszmélnünk bűnös alaptermészetünkre és elkövetett bűneinkre, majd át kell éreznünk a bűn gyűlöletességét és keserűségét. Az érzelmek és az értelem ilyen együttes hatása szükséges a helytelen beállítottságok (pl. a kevélység) megváltoztatásához.¹⁷³ A bűnvallás és bűnbánat azonban nem lehet egyszeri vagy esetleges alkalom. A puritánok számára kezdettől igen fontos volt a lelkiismeret feltárásaként és egyben karbantartásaként végzett rendszeres önvizsgálat, aminek egyik legnépszerűbb formája a naplóírás lett.¹⁷⁴ Köleséri ehhez hasonlóan szólít fel a mindennapi aprólékos önvizsgálatra: „*A mi Vallásunkról való vallás-tételünk józané és szívesé? (...) A' Vallás tétel alatt hypocrita vagyoké? A' kegyességnek színét viselemé, annak ereje nélkül?*”¹⁷⁵

Hasonló szerepe van az imának: rendszeres odafordulást jelent az Isten felé, de célja nemcsak a kommunikáció Istennel,¹⁷⁶ hanem a „belső ember” építése, átalakítása is, mozgósítva a lélek összes képességét. Az ima funkciója ugyan formailag a könyörgés és a hálaadás, de amikor az ember külső gondjait elfelejtve, önmagát kiüresítve, tisztelettel, bizalommal és állhatatossággal fordul az Isten felé, önmaga is tudatosan alakítja magát, hiszen meg akar felelni (és itt valóban tudatos döntésről van szó) a helyes ima követelményeinek. Bár ezt a lélektani

¹⁶⁸ Köleséri 1673. 57.

¹⁶⁹ Köleséri 1675. B2r.

¹⁷⁰ Váradai Biblia, Ef. 2,10.

¹⁷¹ Köleséri 1677a. 125.

¹⁷² „*Sűrű imádkozásid székem eleibe állottak. Gerjedeztem a te szép lelki szelídségeden, a te alázatos gyakor térdhajtásidon, és az én felőlem való szent beszélgetésiden. Tetszett nékem, mikor az én szegényimet tápláltad, mikor az én rongyosimat ruháztad, mikor az ártatlant nem nyomorgattad (...) követnek tégedet a te sok jótéteményid.*” (Keresztúri Bíró Pál: Mennyei társalkodás. Id.: Szabó 1978. 381.)

¹⁷³ Váradai Biblia, Péld. 23,22. – Köleséri 1677a. 196-197.

¹⁷⁴ Chadwick 2003. 172.

¹⁷⁵ Köleséri 1677a. 149-150.

¹⁷⁶ „*A' könyörgés pedig mondatik szollásnak, azért mert a' hiveknek olly lelki barátságok (familiaritások) vagyon Istennel, hogy mint edgyik jo akaro barát, baráttyával; ők is bátorságossan beszélhetnek Istennel a' könyörgésben.*” (Köleséri 1673. 187.) – „*Az imádság a léleknek Istennel való bátorságos, sőt barátságos társalkodása.*” (Szatmári Pap János: Kegyes ajkak áldozó tuljai. Id.: Nagy 1985. 182.)

funkciót a puritán szerzők sosem írják le explicit módon, mégis rengeteg szöveghelyen átsüt, hogy ismerik, és tudatosan alkalmazzák azt. Ez volt egyik kiindulópontja például annak a vitának, hogy szabad-e kötött imaformákat használni. A legradikálisabb puritánok, így Köleséri Mihály az ördög beszédének mondták a megszabott imaformulákat,¹⁷⁷ Tolnai Dali János pedig még a Miatyánk szószerinti imádkozását is elvetendőnek tartotta.¹⁷⁸ A kérdés lényege a mi szempontunkból az, hogy a puritánok szerint a külsődleges formákkal szemben előnyben kell részesíteni a lélek saját belső, autonóm fejlődését. Medgyesi Pál Ames-fordítása szerint mindenkinek „*azon kell igyekezni, hogy szívének kívánságát maga-is kifejezhesse Isten előtt efféle segédek (írott Könyörgések) nélkül is.*”¹⁷⁹ Köleséri maga is ehhez a mérsékeltbb irányzathoz tartozott: ugyan nem ítélte el a kötött, mások által készített, vagy korábban leírt saját imák használatát, de legértékesebbnek az alkalomszerű, a pillanatnyi lelkiállapotot kifejező rögtönzött könyörgéseket tartotta.¹⁸⁰

Köleséri álláspontjai a kegyelem és az emberi aktivitás kérdésében műfaji sajátosságok, egyes művek egyedi célkitűzései miatt tűnnek különbözőnek. Ezek kiegyenlítésére kétféle megoldást adhatunk.¹⁸¹

Az első megoldás két egyirányú folyamatot, Isten és ember egymás felé fordulását jelenti.¹⁸² Eszerint a szerző kegyelem és emberi aktivitás harmonikus összhangját kívánja meg a kegyelmi állapot eléréséhez. A kegyelem ugyan elsődleges, de pusztán eredete, vagyis rangja miatt; az emberi aktivitás nélkül sem a megtartóztató, sem az üdvözítő kegyelem nem működőképes. Az ember dolga az, hogy kiépítse a maga csatornáit a kegyelem fogadására, eltakarítson az útból minden akadályt, és lelkét a megfelelő módon kiépítse és működtesse.¹⁸³ Mindazok a lelki tulajdonságok és beállítottságok szükségesek ehhez, amiket a húsz fok tartalmaz: a tudás, a lelki ajándékok gyakorlása, bűnvallás, a kegyelem kívánása, istenfélelem, reménység, buzgóság, hit, és szeretet,¹⁸⁴ mentesen minden külsődleges érdektől, önzéstől. Ezek kialakításának eszközei a belső és külső tisztek: egyfelől a hit és engedelmisség, másfelől pedig a könyörgés, az Ige hallgatása, a szentségek vétele, és a szombat megünneplése.¹⁸⁵

A második megoldás szerint Köleséri egy körforgást feltételez – ez a változat jobban megfelel az eleve elrendelés tanának. Az üdvösség felé vezető út eszerint már feltételezi a kiválasztottságot, a kegyelemmel bírást: „*a' mint a' kegyelem segell valamely tisztnek végben vitelére, így a' tiszt segell a' kegyelemben valo nevedésre; mentől foglalatosabb a' hívő ember tiszteiben, annál szentebb és mennyieiebb.*”¹⁸⁶ Már ahhoz is kegyelem szükséges, hogy egyáltalán elinduljunk az úton, észrevéve a kegyelem hiányát: „*Kegyelem munkájának kell annak lenni, melly meg mutattya embernek a' kegyelem nem lételét.*”¹⁸⁷

* * *

Köleséri az ember előrehaladási folyamatában lényegileg eltérő szinteket különít el. Az egyén fejlődése során a természeti, megromlott, bűnös állapotból jut el egy egészen más,

¹⁷⁷ Fazekas 2005. 82-83.

¹⁷⁸ Tolnai több érve azon alapult, hogy az ima szövege sokszor nem felel meg a valós belső lelkiállapotnak, pl. mikor azt imádkozza valaki, hogy „miképpen mi is megbocsátunk”, egyáltalán nem biztos, hogy ő valóban megbocsátott az ellene vétkezőknek. (Zoványi 1911. 289-292. – Zoványi 2004. 281.)

¹⁷⁹ Id.: Tóth 2000. 224.

¹⁸⁰ Fazekas 2005. 82-83.

¹⁸¹ Meg kell jegyezni, hogy mindkét megoldás eléggé bonyolultnak tűnik ahhoz képest, ahogyan például Medgyesi Pál néhány mondatban elrendezi a kérdést, a Szentlélek ajándékai és az emberi tettek harmonikus egységét hirdetve: a hit, remény és szeretet ajándékai „*a' keresztyéni szorgalmatoskodást, és egyéb istenes eszközöket ki nem rekeszti, hanem inkább befoglalja.*” (Medgyesi 1660. 10.)

¹⁸² Ugyanez a modell jelenik meg Darholcz Kristófnál: „*Fordulj hozzám, s megtérhetsz. Kövess engem, s elérhetsz.*” (Darholcz 1986. 92.) Egymást kiegészíti az ember törekvése az Isten felé, és az Isten leereszkedése az emberhez.

¹⁸³ Ezt Medgyesi Pál így fogalmazza meg: „*Tarcsuk nyitva a' mi szívönknek ajtaját szüntelenöl, mint a' Szent Lélek int bennünket, hogy bé-jöhessen hozzánk.*” (Medgyesi 1660. 41.)

¹⁸⁴ A húsz fok összefoglalását adja Köleséri 1677a. A4v.

¹⁸⁵ Köleséri 1666b. 14. – Köleséri 1673. 79. – Köleséri 1677a. 177-178. – Nagy 1985. 242.

¹⁸⁶ Köleséri 1677a. 121.

¹⁸⁷ Köleséri 1677a. 139.

Istenhez közelebbi, kegyelmi állapotba. Egyes munkáiban azonban két különböző módon írja le ennek az útnak a szakaszait, és nyitva hagyja az emberi aktivitás, a szándékok és jócselekedetek szerepével kapcsolatos kérdéseket.

4. Az egyén és a társadalom

A társadalom és a nemzet Köleséri műveiben a korra jellemző felemás módon szerepelnek. A nemzet bűneinek prófétai hangvételű ostromozása két művében fordul csak elő, az *Arany Alma* című prédikációskötetben, és a *Bánkódó lélek nyögési* című imádságoskönyvben. A történelmi eseményeket, nemzet sorsát üdvtörténeti keretbe helyezi; a bibliai áthallásokat erősíti, hogy Magyarországot és Debrecen városát magyar Izraelnek, illetve Jeruzsálemnek nevezi. A nemzet bűneit nem sorolja olyan hosszan, mint ahogy a 17. század közepének – végének prédikációirodalmában szokásos volt,¹⁸⁸ inkább csak a bűnök sokaságát érzékelteti. Ha konkrét bűnököt sorol is fel, azokat mindenki egyenként érezheti a magáénak.¹⁸⁹ Köleséri a lelkész prófétai szerepét veszi magára: a közösség szócsöveként könyörög a bocsánatért és szabadulásért,¹⁹⁰ de egyben ostromozza is a közösséget, megtérésre szólítja fel.¹⁹¹

Köleséri azonban alapvetően a szelíd lelkipásztor, és nem a próféta mentalitásával rendelkezett, sokkal inkább a személyes vigasztalás, feddés, útmutatás igénye vezette.¹⁹² Több művében a közösség vagy egyáltalán nem kerül elő, vagy nincs önálló státusa, azaz nem külön „entitásként” szerepel. Nincs kidolgozva az egyén és a társadalom közti átmenet, és nem világosak a közösség kohéziójának elvei. A felszínen a társadalom mint az egyének, egyéni cselekvések, vagy adott esetben egyéni bűnök tiszta összege jelenik meg. A közösség magatartását az egyénre vezeti vissza, pl. a szabadulásban való reménykedés és helytállás is őrajta múlik. Nem változtat ezen a társadalom organikus felfogása sem; a népet néha egy emberhez hasonlítja, akinek szíve van, és aki beteg lehet.¹⁹³

Míg több puritán lelkész konkrét programot fogalmazott meg az egyházszervezet, az oktatásügy és a jobbágyrendszer átalakítására, Köleséri mindvégig megmaradt az elvi, moralizáló társadalomkritikánál, és sosem sürgetett gyakorlatibb, társadalmi és politikai változásokat. Azonban még abban a szűkebb értelemben sem foglalkozott valós társadalmi program kialakításával, ahogyan például Medgyesi Pál tette az egyes rendek, hivatások számára megfogalmazott erkölcsi intéseivel.¹⁹⁴ Bár Medgyesinél is feltűnnek a társadalmiság veszélyeivel és visszásságaival kapcsolatos érvek, ő a talentum és a girák példázatára hivatkozva mégis inkább a társadalmi aktivitást sürgette, és bűnnek tekintette, ha ajándékainkat nem használjuk a köz javára.¹⁹⁵

Köleséri több művében a közösség szerepét és megítélését illetően is eltolódnak a hangsúlyok. A közösség korábban is kemény ítélet és feddés alá esett, de legalább mindig érdemesnek bizonyult a feddésre. Ehhez képest az *Idvesség sarkában* és a későbbi művekben a társadalom már csak negatív szerepel. A társadalom kohéziós mintái (a nyelv, valamint a társadalmi státusok és szabályok) vagy hiábavalóak, vagy károsak (bár elkerülhetetlenek) Köleséri szemében.¹⁹⁶

¹⁸⁸ Csorba 2002a. 89.

¹⁸⁹ Köleséri 1666b. 12; 18-19; 27. – Köleséri 1673. 73.

¹⁹⁰ Köleséri 1666b. 3.

¹⁹¹ Köleséri 1673. 52-53; 73-74.

¹⁹² Ebben Köleséri beállítottsága Keresztúri Bíró Páléval rokon, aki szintén nagyon ritkán engedett meg magának prófétai hangot és társadalomkritikát. (Dienes 2001. 110-111; 130-131.)

¹⁹³ Köleséri 1673. 78; 242.

¹⁹⁴ Medgyesi 1940. 78-109.

¹⁹⁵ Medgyesi 1660. 35-38.

¹⁹⁶ Érdemes megemlíteni, hogy bármilyen általánosan elfogadott felfogásokra is támaszkodott Köleséri, mindennek komoly, elméletileg is jól kimunkált ellentendenciái voltak. Többen úgy gondolták például, hogy a gazdagság nem önmagában rossz, csak nem szabad visszaélni vele, és nem szabad szeretni a Mammont. (Molnár 1994. 74.)

A *Fél-keresztényben* ez a megközelítés szinte egyeduralkodó, itt a társadalomnak alig említi pozitív vonását. Érveiben sok helyen csak a középkor óta szokásos elgondolásokat hangoztatja a világ értéktelenségéről és múlandóságáról,¹⁹⁷ az ékesszólás hiábavalóságáról, a vagyon és rang személyiségromboló hatásáról.¹⁹⁸ Megfogalmazása szerint „*a' világi dolgok árnyékok inkább, mint sem valóságok; Gyönyörűség, Becsület és Haszon, minden e' világi dolgokat bé foglalnak s' ez okáért ezek a' testi embernek Háromsága*”¹⁹⁹ (A Szentháromsággal szemben álló másik, testi háromság motívuma nem volt új: megtalálható már Medgyesi Pál prédikációjában is, igaz, ő más elemeket említ a háromság tagjaiként.²⁰⁰)

A nyelv természetes pontatlansága folytán gyakran eltorzítja a valóságot, és ez lehetőséget ad szándékos visszaélésekre is, ahogy ez gyakorlat a machiavellistáknál: „*A' Hypocrita beszédében szent, szivekben hejában valo, belül Nero, kívül Cato. Hallgass reá, senki jobban nem beszél, lásd meg, senki rosszabbul nem cselekszik.*”²⁰¹ A kegyesség megannyi külsődleges jele (térdhajtás, körülmetélkedés, szóbeli hitvallás) szintén sokszor csak az ürességet takarja, az emberek becsapásának, sőt önbecsapásának eszköze lehet.²⁰² A társadalom számára nélkülözhetetlen szabályrendszer olykor elfedi és meghamisítja Isten törvényeit,²⁰³ ebből következik, hogy a közösség helytelen normák szerint ítél, és csak visszahúzó erőt jelent az igaz hívek számára. Ezért válik igen hangsúlyossá Kölesérinél a mártír-fogalom kiterjesztése: nem csak a valódi vértanú a mártír, hanem az is, aki saját közösségétől szenved üldözöttest.²⁰⁴

Köleséri tehát radikális szembenállást látott a két princípium között: az elsőt, a világot a test, a társadalmi kapcsolatok és az ezekben megbújó bűnös készletések jellemzik; a másikat pedig a lélek, amely gyarlósága ellenére az Isten felé kell hogy törekedjen; az ember e két pólus közt foglal helyet.²⁰⁵ Ugyanezt az oppozíciót hasonlóan látta több másik prédikátor is, akik közül, végletes megfogalmazásai miatt Darholcz Kristófot érdemes idézni. Szerinte „*két várost csinál a két szerelem: Jeruzsálemet az Isten szereteti, Babilont ez világé építi. Jeruzsálemen az békesség látása, Babilonon pedig az összezavarodásnak hajléka értetik.*”²⁰⁶ Köleséri megfogalmazásában „*a' világ gyűlöli a' vallásnak még csak a' mutato felit-is.*”²⁰⁷ A két szerző hasonlít abban is, hogy egyikük sem igen foglalkozik a társadalom pozitív vonásaival, jobbra annak hibáit, a külsődlegességet ostorozzák.

A társadalmiságnak így egy olyan formája kerül előtérbe, amely felülmúlja az evilági társadalmat, más kohéziós elemei is vannak. Az Isten országát kizárólag igaz hívők lelkei alkotják: „*nincsenek ott rothatt büszhött hypocrita professorok, hanem, a' tökéletessekké lött igazaknak lelkek.*”²⁰⁸ Ez a közösség természetesen az emberi törvényeket meghaladó isteni akarat mentén rendeződik, az Evangélium szellemének ismerete és gyakorlása alakítja, és az „*Evangélium szabados folyása*” által gyarapodhat.²⁰⁹ Az Evangélium ugyanis az igazság (itt elmélet és praxis már nem válik szét), ami átalakítja a hívek lelkét, és vágyat ébreszt bennük a

¹⁹⁷ Teljes mértékben egybevágunk Köleséri véleményével Bökényi Philep János és Keresztúri Bíró Pál nézetei. (Balogh 1995. 36. – Dienes 2001. 164. – Petróczi 2006. 132-133.)

¹⁹⁸ A királyok gyakran úgy ítélik meg, hogy nekik nincs szükségük Krisztus kegyelmére és békességére; mivel tehát jellemüket méltóságuk eltorzította, ezért hívja meg Isten „*ez világnak erőitenit, sőt bolondit.*” (Köleséri 1673. 3.)

¹⁹⁹ Köleséri 1677a. 181.

²⁰⁰ A világ háromsága „*a' testnec kívánsága, a' szemeknec bujasága és az életnek kevélysége.*” (Medgyesi 1660. 20.)

²⁰¹ (Köleséri 1677a. 62-63.) – Hasonló okokból ostorozzák a puritán prédikátorok a „*piperés beszédet*”, az ékesszólást, ami gyakran csak az ürességet takarja. (Medgyesi Pál, Nagyari Benedek és Mikolai Hegedüs János véleményére ld. Petróczi 2002. 62-63.) – A machiavellizmus elítélésében szinte mindenki egyetértett, jóllehet a fejedelmi udvarba akadtak lelkes hívei. (Kathona 1987. 406-407.)

²⁰² Köleséri 1677a. 25-30; 68-70.

²⁰³ Váradi Biblia Mt. 19,8.

²⁰⁴ Köleséri 1677b. 15.

²⁰⁵ (Köleséri 1677a. 144.) – Vö.: Meg kell halnunk, meg kell feszülnünk ennek a világnak; nem lehetünk hívek egyszerre Sionhoz és Babilonhoz. (Köleséri 1673. 138; 140.)

²⁰⁶ Darholcz 1986. 110-111. – Vö. Tofeus Mihály nézeteivel, id. Kathona 1987. 421.

²⁰⁷ Köleséri 1677a. 78; 164-165.

²⁰⁸ Köleséri 1677a. 56.

²⁰⁹ Köleséri 1673. 196-197.

jóra, önmaguk és közösségük folyamatos tökéletesítésére: „*A mennyeknek országán érti az Evangeliomnac predikállását, mely által a' Christus az ő lelke országát gyakorolja a' hívekben és őket a' mennyországba készíti.*”²¹⁰

Az Isten országa, bár egyénekből épül fel, mégis több az egyének tiszta összegénél – a földi társadalommal ellentétben. Már Kálvin is feltételezett a hívek között egy láthatatlan kapcsolatot: „*fennáll az Isten sérthetetlen rendje, amellyel ez a közöttünk lévő összeköttetés szentesített.*”²¹¹ E láthatatlan összeköttetés léte az oka annak, hogy értékesebb, ha a háznép egésze együtt könyörög, hogy bűnbocsánat nem nyerhető az egyház tagsága nélkül, és hogy az úrvacsorához sem járulhat egyetlen ember a közösség jelenléte nélkül.²¹²

Az Isten országát a kegyelem, és az általa kiváltott érzés, a szeretet hatja át. A kegyelem belső és külső munkájának nemcsak párhuzamosnak kell lenniük, hanem az először az egyes lelkeket hatja át és újítja meg, majd innen sugárzik szét a közösségi kapcsolatokba: „*Az igaz meg-szentelés a' szíven kezd; de az életben s' társalkodásban munkálódik.*”²¹³ Ez váltja ki a hívekben a szeretet érzését (amit Köleséri nem cselekvő erőként, hanem csak passzív érzelmként ír le); szeretni pedig nem a földi társadalmat kell, hanem a „*kegyelemre nézve való Atyafiakat (...) a' Christus képét másokban.*”²¹⁴

Ez a spirituális – metafizikai közösség azonban gyakorlativá kell hogy váljon. Jellegzetes reformátori szándék volt, hogy létrehozzák a választottak láthatatlan gyülekezetének leginkább megfelelő földi egyházat. A minta tehát az Isten országa, amely maga felé vonja a földi társadalmat. (Arról persze nem volt közmegegyezés, hogy Krisztus egyházának evilágon milyen forma felel meg a leginkább: a püspöki, a presbiteriánus, vagy az independens szerkezet.)²¹⁵

Az Isten országa a „belső emberen” alapul; mivel azonban a társadalmi intézmények és kapcsolatok külsődlegesek, az egyes státusok, szerepek, ajándékok és cselekmények járhatnak jótékony hatásokkal, de nem eredményezhetik a szív megújítását. A földi közösség jó esetben egymást támogató, javító, feddő emberekből áll, akik egy lelkész vezetése alatt élnek és gyakorolják Istentől kapott ajándékaikat. Mindez azonban, bár a földi boldoguláshoz elengedhetetlen, a lélek épülését nem feltétlenül szolgálja.²¹⁶

Egymás lelkét csak „kerülőúton” érhetjük el. Az istentisztelet, amellet, hogy építi és megtartja a közösséget,²¹⁷ kieszközölheti az Isten irgalmát az eltévelyedettek számára. Az, hogy könyöröghetünk a szeretteinkért vagy a bűnösökért, nem új gondolat, minden keresztény felekezet gyakorolja a közbenjáró imádság bizonyos formáit. Ami új gondolat a puritánoknál és Kölesérinél, hogy más lelkek egyéb utakon elérhetetlenek, valódi változást előidézni másokban nem tudunk.

Az, hogy az egyén az Isten országának tagja *kell* legyen, visszahat az evilági magatartására is. Cselekvései többé nem lehetnek indifferensek, még akkor sem, ha egy alapvetően ellenséges világban kell cselekednie, folyamatos kísértések és bűnök között. Külső világát a belsőnek kell megfeleltetnie, a belső képére kell formálnia. A személyes hit megnyilvánulásának egyetlen lehetősége és értékmérője a cselekedet. Krisztus követése feltételez egy bizonyos lelki alkatot, ami viszont kialakít egy értékrendet és cselekvésmódot az embernek a világgal szembeni magatartásában. Az elsődleges a lelki élet,²¹⁸ ez alakítja és a külvilág számára ez válik

²¹⁰ Váradai Biblia, Mt. 3,2.

²¹¹ Kálvin 1998. 45.

²¹² Köleséri 1682a. C1r. – Kálvin 1998. 26. – Debreceni Szűcs János véleményét id. Zoványi 2004. 348.

²¹³ Köleséri 1677a. 101.

²¹⁴ Köleséri 1677a. 92.

²¹⁵ Az eltérő egyházszervezeti elképzelések mögött kirajzolódó teológiai érvekre pl. Nagy 1985. 178. – Ágoston 1997. 136-137.

²¹⁶ A társadalmi státusok kedvező hatására Köleséri 1673. 111-112. – Medgyesi Pál: Rövid tanítás a presbitériumokról. Id.: Kópeczi 2000. 112. – Keresztúri Pál szerint a gyerek egészséges lelki fejlődéséhez szükségesek a gazdag és tartalmas szociális kapcsolatok: Dienes 2001. 80-81. – Ugyanakkor a kegyelmi állapothoz, ill. a szív megújításához mindez nem elég: Köleséri 1677a. 19-24.

²¹⁷ Köleséri 1682a. D1v-D2. – Nagy 1985. 27-29.

²¹⁸ „*A belső jobbulás a külsővel együtt jó s kedves Isten előtt, de a külső belső nélkül kedvetlen: mert Isten nem a külső, hanem a belső munkáiról mérsékli az embert.*” (Köleséri: Arany Alma. In: Balogh 1995. 71.)

felismerhetővé az egyesi cselekvésben: „Az Isten szolgáinak életet e' világon vigyázás.” „A' gazdagságnak keresésének úta az adakozás.”²¹⁹

* * *

Köleséri – a legtöbb puritán szerzőtől eltérően – nem dolgozott ki átfogó reformprogramot, és nemzeti sorskérdésekkel is csak ritkán foglalkozott. Alapvetően teológiai indíttatású és célzatú társadalomkritikájával összefüggően mindig az Isten országának felsőbbrendűségét hangsúlyozza. A kegyelmi közösségbe a gyülekezet, vagy a nemzet – az egyén lelki fejlődéséhez hasonlóan – egy radikális változás, a megtérés vagy megújítás révén juthat el. Ez az égi közösség minden szempontból felülmúlja a földi társadalmat. A földi, veszélyekkel és bűnökkel teli közösség, valamint az égi, a kegyelem által egybekapcsolt közösség szembeállításán ugyanazt a merev hierarchikus elrendezést láthatjuk, ami kitapintható az emberi felépítésével és haladási folyamatával kapcsolatban is.

5. Összegzés

A magyarországi és erdélyi puritanizmus az eszmék sokoldalúságában és a küzdelmek mozgalmasságát tekintve is felülmúlta a hollandiai mozgalmat – annak ellenére, hogy a közép-európai polgári fejlődés jelentősen lemaradt a hollandhoz képest.²²⁰ A magyar puritán lelkészek kezdeményezőként, önálló értelmezésekkel és újításokkal léptek fel. Ehhez a szellemi pezsgéshez járult hozzá id. Köleséri Sámuel is, bár nem annyira reformátori, egyházszervezői tevékenységével, hanem inkább vigasztaló lelkipásztori szerepvállalásával, és elméleti újításaival.

Egyik legfontosabb és legkövetkezetesebben végigvitt újítása az üdvösség elérésével kapcsolatos. Bár több puritán szerző eltérő definíciókkal látja el és más sorrendben szerepelteti az emberi előrehaladás folyamatának Kálvin-i lépéseit (megigazulás, megszentelőség, megdicsőülés), annak másutt nem találtam nyomát, hogy egyetlen lépésre, a megújítás aktusára redukálták volna ezt a processzust. Jellemző azonban Köleséri munkásságára, hogy általában nyitva hagyja azokat a kérdéseket, ahol új megközelítésekkel és megoldásokkal kísérletezik. Nem dolgozta el a bűn természetével kapcsolatos problémát, és hasonlóképpen kérdéses maradt az emberi aktivitás és a kegyelem (illetve az elválasztás) szerepének megítélése is. Ennek oka véleményem szerint a műfaji sajátosságokban keresendő. Köleséri nem törekedett egy átfogó, minden részletében kidolgozott rendszer megalkotására, prédikációinak célja a gyülekezet erkölceinek nemesítése, a lelkek építése volt. Ha nem is mindig teológusi precizitással dolgozott, a lelkipásztor Köleséri egyik legrokonszenvesebb vonásának a gyakorlatiasságot, és a szellemi mozgékonyt, az új kérdésekre és válaszokra való nyitottságot látom.

²¹⁹ Váradi Biblia Lk. 12,33; 12, 26.

²²⁰ Makkai 1952. 17.

Irodalom

Források

- Apáczai Csere János (1975): *Magyar logikácska és egyéb irások*. Előszó, vál., jegyz.: Szigeti József. Kriterion, Bukarest.
- Balogh Judit (1995): *Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából*. Vál., utószó: Balogh Judit. Harmat Kiadó, Budapest – Kolozsvár.
- Darholcz Kristóf (1986): *Novissima tuba azaz Íteltre serkentő utolsó trombitaszó*. S.a.r.: Németh S. Katalin, utószó: Jankovics József. Európa, Budapest, 1986.
- Kálvin János (1998): *A genfi egyház kátéja*. Ford.: Czeglédi Sándor. Kálvin Kiadó, Budapest, 1998.
- Köleséri Sámuel (1666a): *Idvesség sarka*. Sárospatak, 1666. (RMK I. 1038.)
- Köleséri Sámuel (1666b): *Bankodo Lelek Nyögesi*. Sárospatak, 1666. (RMK. I. 1039.)
- Köleséri Sámuel (1673): *Arany Alma Avagy alkalmas idoeben mondott ige*. Debreczen. 1673. (RMK. I. 1144.)
- Köleséri Sámuel (1675): *Atyai dorgalásnak jo izue Gyuemolecse*. Kolozsvár, 1675. (RMK I. 1177.)
- Köleséri Sámuel (1677a): *Szent Iras Ramaiara Vonatott Fel-Keresztyen*. Debreczen. 1677. (RMK. I. 1209.)
- Köleséri Sámuel (1677b): *Keserue-Edes*. Debreczen, 1677. (RMK. I. 1210.)
- Köleséri Sámuel (1682a): *Josue szent maga-el-tökellese*. Debreczen. 1682. (RMK. I. 1281.)
- Köleséri Sámuel (1682b): *Ertelmes Catechizalásnak szükséges volta*. Debreczen. 1682. (RMK. I. 1282.)
- Medgyesi Pál (1660): *Bünön buskodó lelek kenszergese a' reménségnek s-kétségben esésnek Szorossi között*. Sárospatak, 1660. (RMK. I. 964.)
- Medgyesi Pál (1940): *Lelki Ábécé*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, H.n., (Magyar Irodalmi Ritkaságok, XLVI.)
- Várad Biblia Szent Biblia*. Várad – Kolozsvár, 1661. Hasonmás kiadás: Szabó András – Petróczi Éva kísérőtanulmányával. Balassi, Budapest, 2002. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXVI.)

Felhasznált szakirodalom

- Ágoston István (1997): *A magyarországi puritanizmus gyökerei: magyar puritánus törekvések a XVII. század első felében*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- Chadwick, O. (2003): *A reformáció*. Osiris, Budapest, 2003.
- Csorba Dávid (2002a): A kegyes élet teológiai érvrendszere id. Köleséri Sámuel életművében. *Theologiai szemle*. 2. sz., 89-94. o.
- Csorba Dávid (2002b): Idősebb Köleséri Sámuel /1634-1683/ életművének pszichológiai vetülete. *Protestáns szemle*. 4. sz., 218-240. o.
- Dienes Dénes (2001): *Keresztúri Bíró Pál (1594?-1655.)*. Sárospatak, 2001.
- Dienes Dénes (2002): „Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...” *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*. Sárospatak, 2002.
- Fazakas Gergely Tamás (2005): „El-távozott a 'mi-magyar Izraelünktől a ' dicsőség”. *Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból*. Debreczen, 2005.
- Gömöri György (1989): *Angol-magyar kapcsolatok a 16-17. században*. Budapest, 1989.
- Györi L. János (2000): Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai. *Irodalomtörténet*, 1. sz., 51-71. o.
- Kathona Géza (1987): Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. In Varjas Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16-17. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. (Memoria Saeculorum Hungariae 5.) 401-425. o.

- Köpeczi Béla (2000): Medgyesi Pál és a „megalkuvó” presbiterianizmus. In Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemszonya, Lorántffy Zsuzsanna. I. kötet*. Sárospatak, 2000. 109-114. o.
- Makkai László (1952): *A magyar puritanizmus harca a feudalizmus ellen*. Budapest, 1952.
- Makkai László (1985): Művelődés a 17. században. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története 3/2*. Budapest, 1985.
- Molnár Attila Károly (1994): *A „protestáns etika” Magyarországon*. Debrecen, 1994. (Societas et ecclesia 2.)
- Nagy Géza (1985): *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Budapest, 1985. (A Ráday Gyűjtemény egyháztörténeti tanulmányai 1.)
- Petrőczy Éva (2002): *Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*. Balassi, Budapest, 2002.
- Petrőczy Éva (2006): *Puritánia. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus történetéből*. Universitas, Budapest, 2006. (Historia Litteraria 20.)
- Ifj. Szabó Endre (1978): A puritán prédikátor lelki arca. *Theológiai Szemle*, 380-382. o.
- Tarnóc Márton (1978): *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest, 1978.
- Tóth Zsombor (2000): Puritánus kegyesség és retorika Bethlen Miklós Imádságoskönyvében. *Irodalomtörténet*, 2. sz., 210-234. o.
- Zoványi Jenő (1911): *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest.
- Zoványi Jenő (2004): *A magyar protestantizmus története*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő.